

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

IVAN KOVAČIČ

MENTOR: DOC. DR. DAMIJAN GUŠTIN

**GENOCID MED JUGOSLOVANSKIMI NARODI V ČASU
DRUGE SVETOVNE VOJNE**

DIPLOMSKO DELO

LJUBLJANA, 2004

KAZALO

1. UVOD.....	2
1.1. METODOLOGIJA PROUČEVANJA	5
1.1.1. <i>Predmet proučevanja</i>	5
1.1.2. <i>Cilji analize</i>	5
1.1.3. <i>Metode proučevanja</i>	6
1.1.4. <i>Temeljna hipoteza in izvedbene hipoteze</i>	6
2. POJMOVNE OPREDELITVE	8
2.1. GENOCID	8
2.2. USTAŠI	9
2.3. ČETNIKI	14
3. OD IDEJ O ZDRUŽITVI JUGOSLOVANSKIH NARODOV V SKUPNO DRŽAVO DO GENOCIDNIH DEJANJ.....	19
3.1. OD NASELITVE DO FORMIRANJA JUGOSLOVANSKIH NARODOV	19
3.2. OBLIKOVANJE NARODNE ZAVESTI IN NARODNIH PROGRAMOV JUGOSLOVANSKIH NARODOV	21
3.2.1. <i>Nacionalno gibanje v Srbiji</i>	22
3.2.2. <i>Nacionalno gibanje na Hrvaškem</i>	22
3.2.3. <i>Nacionalno gibanje v Črni Gori</i>	24
3.2.4. <i>Nacionalno gibanje v Makedoniji</i>	24
3.2.5. <i>Nacionalno gibanje v Sloveniji</i>	25
3.2.6. <i>Krfska deklaracija</i>	25
3.2.7. <i>Komunistična partija Jugoslavije</i>	26
3.3. UDEJANJANJE IDEJ O ZDRUŽEVANJU IN NASTANEK PRVE SKUPNE DRŽAVE JUGOSLOVANSKIH NARODOV	27
3.4. BISTVENI VZROKI ZA RAZOČARANJE JUGOSLOVANSKIH NARODOV NAD SKUPNO DRŽAVO KRALJEVINO SHS OZIROMA KRALJEVINO JUGOSLAVIJO.....	29
4. GENOCID MED JUGOSLOVANSKIMI NARODI MED DRUGO SVETOVNO VOJNO.....	33
4.1. OKUPACIJA IN RAZKOSANJE KRALJEVINE JUGOSLAVIJE.....	33
4.2. USTAŠKI GENOCID NAD SRBI NA OBMOČJU NEODVISNE DRŽAVE HRVAŠKE	35
4.3. ČETNIŠKI GENOCID ZA ETNIČNO ČISTO VELIKO SRBIJO.....	50
5. ZAKLJUČEK.....	61
5.1. VERIFIKACIJA HIPOTEZ	61
5.2. SKLEPNE MISLI.....	65
6. VIRI	68

1. UVOD

Območje, ki so ga v 6. in 7. stoletju poselili južni Slovani, je bilo vedno politično in vojaško nestabilno. Zaradi pomembnega geostrateškega položaja so nanj ves čas pritiskali z vseh strani tuji osvajalci. Prav zaradi tega so se posamezna območja razvijala v različnih kulturno civilizacijskih, gospodarskih in političnih razmerah. Na tem delu Evrope so se v preteklosti zarisale meje med več imperiji in različnimi veroizpovedmi.

Zaradi pritiskov tujih osvajalcev, zlasti pa germanskih, ogrskih, romanskih in otomanskih, je slovansko prebivalstvo izgubljalo dele svojega etničnega ozemlja ali pa se je zaradi okrutnosti tujih oblastnikov množično izseljevalo v druga, takrat bolj varna okolja.

V času turške nadoblasti so se najbolj množično selili Srbi, zlasti v hrvaške dežele in Vojvodino, ki so bile v okviru Habsburške monarhije. Na izpraznjena območja so Turki naseljevali predvsem muslimansko in albansko prebivalstvo.¹

Proces oblikovanja družbenih jeder jugoslovanskih narodov se je začel ob koncu 18. stoletja. Potekal je znotraj posameznih nacionalnih jeder štirih narodov: Slovencev, Hrvatov, Srbov in Makedoncev, pri katerih so se izoblikovali narodno-politični programi. Slednji niso bili vedno skladni z nacionalnimi interesi drugih jugoslovanskih narodov, nekateri so bili celo v nasprotju z nacionalnimi interesi drugega oziroma drugih narodov.

Ogroženost pred tujimi osvajalci, prostorska bližina in jezikovna sorodnost so, kljub kulturno zgodovinskim ločnicam, pomembno vplivali na sklepanje zavezništev med južnoslovanskimi narodi ter na vznik in razraščanje ideje o združitvi vseh jugoslovanskih narodov v skupno državo. Tako imenovana jugoslovanska ideja je bila ena od pomembnih sestavin političnih programov od začetka 19. stoletja dalje. Pojavila se je pri Slovencih, Hrvatih, Srbih, Črnogorcih, Makedoncih, Muslimanih in Bolgarih.²

¹ Njihova zgodovina je povezana s sosednjimi jugoslovanskimi narodi. Del albanskega naroda je bil vključen v obe jugoslovanski državi. Albanci ne spadajo med južnoslovanske narode, zato niso predmet obravnave v tem diplomskem delu.

² Bolgari kot južnoslovanski narod niso nikoli vstopili v državno skupnost z jugoslovanskimi narodi in zato niso predmet obravnave v tem diplomskem delu.

Precej časa pred združitvijo so se pojavile različne zamisli o obsegu združevanja, kakor tudi o notranjepolitični ureditvi morebitne večnacionalne jugoslovanske državne skupnosti.

Do združitve jugoslovanskih narodov v skupno državo je prišlo po koncu prve svetovne vojne in to v razmerah, ko so se v njej borili v avstroogrsko vojsko mobilizirani slovenski, hrvaški, muslimanski in celo srbski vojaki³ proti srbsko – črnogorski vojski. Posledice tega vojaškega spopada pa očitno niso bile takšne, da se ne bi prvič v zgodovini združili jugoslovanski narodi v skupno državo⁴ z različno politično, gospodarsko, socialno in kulturno dediščino. Začetnemu navdušenju nad združitvijo je kmalu sledilo precejšnje razočaranje pri večini združitvenih narodov. V tej državi je ob mnogih drugih perečih družbenih problemih v ospredje izbilo vprašanje mednacionalnih odnosov, ker je bila v večnacionalni državi namesto federativne vsiljena centralistična državna ureditev. Razvnel se je silovit politični spopad za ohranitev oziroma za uničenje hegemonije, za centralizem in proti njemu in za federalizem. V razmerah vse bolj zaostrenih mednacionalnih odnosov so se v Kraljevini SHS oziroma Kraljevini Jugoslaviji razvijala agresivna in med sabo sovražna nacionalistična politična gibanja in organizacije. Do največjih nasprotij je prišlo med srbskimi in hrvaškimi nacionalisti.

Ob napadu Nemčije, Italije, Madžarske in Bolgarije na Kraljevino Jugoslavijo se je začelo štiriletno obdobje okupacije in narodnoosvobodilne vojne. Okupatorji so vojaško, politično in materialno podpirali ter motivirali agresivne nacionalistične organizacije in politična gibanja, ki so imele organizirane lastne oborožene sile. Postavlja se vprašanje, kateri so bili razlogi oziroma motivi za njihovo medsebojno politično in vojaško sodelovanje.

Nacionalisti so hoteli ustvariti državne skupnosti z etnično čistimi ozemlji, pri čemer so prednjačili hrvaški in srbski. Za doseg tega cilja so se posluževali predvsem genocidnih dejanj nad tam živečimi pripadniki drugih narodov, v manjšem obsegu pa je prihajalo tudi do vojaških spopadov med sovražnimi nacionalističnimi oboroženimi silami. Ker so se nacionalisti jugoslovanskih narodov za doseg svojih političnih ciljev postavili v službo okupatorjem, je bilo

³ V avstroogrsko vojsko so bili mobilizirani Srbi, ki so živeli v okviru Avstro - Ogrske monarhije.

težišče njihovega delovanja usmerjeno v politični in vojaški spopad s silami narodnoosvobodilnega boja.

Osrednji cilj mojega proučevanja v diplomskem delu je raziskati poglobitve vzroke in razsežnosti genocidnih dejanj nacionalističnih političnih gibanj jugoslovanskih narodov med drugo svetovno vojno. Želim tudi ugotoviti, zakaj so bila genocidna dejanja tako intenzivna med hrvaškimi in srbskimi nacionalističnimi silami, zakaj so se hrvaškimi ustaškimi nacionalistom pridružili mnogi Muslimani, zakaj se je srbskemu četništvu pridružilo precej srbskega prebivalstva tudi v srbskih pokrajinah izven Srbije in zakaj se je četništvu pridružil precej Črnogorcev.

V genocid in mednacionalne vojaške spopade niso bili vpleteni Slovenci, ki so prav tako kot ostali jugoslovanski narodi postali žrtev nacifašistične agresije.

V razmerah okupacije in mednacionalnih vojaških spopadov se je uspešno razvijalo narodnoosvobodilno gibanje in vojska pri večini jugoslovanskih narodov. Da bi uničili to gibanje in narodnoosvobodilno vojsko, je okupatorskim silam uspelo združiti sovražne nacionalistične kvislinške sile. Narodnoosvobodilna vojska se je bila prisiljena boriti proti okupatorskim in domačim kvislinškim silam. Tako je ta vojna poleg osvobodilne dobila še dimenzijo državljanske vojne.

Na navedena vprašanja bom poskušal odgovoriti ob uporabi različnih virov. Zaradi ideoloških in političnih potreb oblasti v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni, del teh vprašanj ni bilo zaželeno postavljati ali pa so bili odgovori nanje enostranski ali pa celo zamolčani.

Poznavanje vzrokov in razsežnosti genocidnih dejanj med jugoslovanskimi narodi v času druge svetovne vojne je zelo pomembno za razumevanje vzrokov, obsega vojaških spopadov in genocida na nekaterih ozemljih razpadle Jugoslavije po letu 1991. V teh vojaških spopadih se je pokazalo, da rane genocida iz časa druge svetovne vojne niso bile povsem zaceljene.

⁴ Ta država se je od nastanka leta 1918 imenovala Kraljevina SHS. Leta 1929 se je preimenovala v Kraljevino Jugoslavijo.

1.1. METODOLOGIJA PROUČEVANJA

1.1.1. Predmet proučevanja

Predmet proučevanja so vzroki in razsežnosti genocidnih dejanj med jugoslovanskimi narodi v času druge svetovne vojne, ki so jih povzročila nacionalistična gibanja in njihove oborožene sile, s ciljem, da bi ustvarila etnično čiste nacionalne države. Vzrokov za genocid ni mogoče iskati samo v času njegovega dogajanja. Nesoglasja in konflikti med južnimi Slovani segajo v čas nastanka prvih južnoslovanskih srednjeveških držav in so se nadaljevali z različno intenzivnostjo v kasnejših zgodovinskih obdobjih. Po drugi strani pa so se ta ljudstva in narodi med sabo tudi povezovali, zlasti v boju proti številnim tujim agresorjem. Prav zaradi tega je potrebno osvetliti pglavitne vzroke, zaradi katerih je prišlo do združitve jugoslovanskih narodov v skupno državo in vzroke za nesoglasja ter konflikte, ki so se v času druge svetovne vojne sprevrgli v genocid in v manjši meri tudi v medsebojne vojaške spopade.

1.1.2. Cilji analize

Cilji analize so:

- Proučiti, kako sta življenje in družbeni razvoj jugoslovanskih narodov v različnih kulturno civilizacijskih, gospodarskih in političnih okoljih vplivala na njihovo sodelovanje oziroma nesodelovanje.
- Ugotoviti, kakšno vlogo so imeli posamezni narodni programi jugoslovanskih narodov na njihovo državopolitično povezovanje in v kakšni meri ter kateri so posegali v nacionalne interese drugih jugoslovanskih narodov.
- Prikazati pglavitne vzroke, zaradi katerih je prišlo do združitve jugoslovanskih narodov v skupno državo po prvi svetovni vojni, čeprav pred tem ni obstajal skupni politični jugoslovanski program, ki bi ga podprla večina pri posameznemu jugoslovanskemu narodu in čeprav so bili jugoslovanski narodi v času prve svetovne vojne samostojno ali kot del Avstro–Ogrske v vojaškem spopadu s srbsko in črnogorsko vojsko.

- Dognati, zakaj je prišlo do najbolj razsežnih genocidnih dejanj med pripadniki nekaterih jugoslovanskih narodov ravno v času druge svetovne vojne.
- Spoznati vzroke, zaradi katerih se je v času druge svetovne vojne na ozemlju Jugoslavije poleg narodnoosvobodilne odvijala tudi državljanska vojna.
- Ugotoviti, zakaj Slovenci niso bili vpleteni v mednacionalne vojaške spopade med jugoslovanskimi narodi.

1.1.3. Metode proučevanja

Pri analizi bom uporabil klasične družboslovne metode, kot so:

- zgodovinska metoda,
- metoda analize vsebine,
- primerjalna metoda.

Z **zgodovinsko metodo** bom prikazal genezo nesoglasij in konfliktov med jugoslovanskimi narodi, ki so v času druge svetovne vojne ponekod prerasli v genocid.

Z **metodo analize vsebine** bom opravil analizo gradiv in dokumentov, ki so bistvenega pomena za proučevanje izbrane tematike.

S **primerjalno metodo** bom primerjal programsko politične in vojaške cilje nacionalističnih gibanj, organizacij in posameznikov, katerih cilj je bil ustvariti etnično čista ozemlja pri nekaterih jugoslovanskih narodih.

Pri analizi bom uporabil različne vire, ki mi bodo omogočili možnost kritične ter čimbolj objektivne ocene proučevanega družbenega pojava. Uporabil bom literaturo domačih in tujih avtorjev, ki se navezujejo na predmet proučevanja.

1.1.4. Temeljna hipoteza in izvedbene hipoteze

Temeljna hipoteza analize je:

Za doseg cilja po etnično čistih ozemljih so nacionalisti jugoslovanskih narodov med drugo svetovno vojno v sodelovanju z okupatorji izvajali genocid.

Izvedene hipoteze so:

1. Prostorska bližina, jezikovna sorodnost, predvsem pa ogroženost pred tujimi osvajalci so odločujoče vplivali na razvoj in udejanjanje ideje o političnem sodelovanju ter povezovanju jugoslovanskih narodov, med katerimi so obstajale razlike v kulturno civilizacijskih, gospodarskih in političnih tradicijah.
2. Nekateri narodni programi jugoslovanskih narodov, zlasti pa velikosrbski in velikohrvaški, so bili v nasprotju z interesi drugega oziroma drugih narodov.
3. Vojaški spopadi v času druge svetovne vojne med silami narodnoosvobodilne vojske in nacionalističnimi kvislinškimi silami na ozemlju Jugoslavije so imeli značaj državljanske vojne.

2. POJMOVNE OPREDELITVE

2.1. GENOCID

Beseda genocid je nastala tik pred drugo svetovno vojno. Njen avtor je pravnik Raphael Lemkin, ki ima precej zaslug, da je genocid definiran kot mednarodni zločin. Uporabil je grško besedo genos - narod, rod in latinsko besedo occidere – ubiti. S tem pojmom je hotel naglasiti, da gre za uničenje naroda ali etnične skupine (glej Dedijer, 1987: 11). Generalna skupščina OZN je 9. decembra 1948 sprejela Konvencijo o preprečevanju in kaznovanju zločinov genocida. Najpomembnejša pravna določila te Konvencije, ki je bila objavljena v Uradnem vestniku Prezidija narodne skupščine FNRJ, št. 2/1950, so zapisana v členih od 1 do 4 in 6.

V 1. členu omenjene Konvencije je zapisano: Države podpisnice potrjujejo, da je genocid zločin po mednarodnem pravu, ne glede ali je izvršen v času miru ali vojne in da so ga dolžne preprečiti in kaznovati.

V 2. členu je definiran pojem genocid in genocidna dejanja. Za genocid se smatra katerokoli od navedenih dejanj, napravljenih z namero popolnega ali delnega uničenja ene nacionalne, etnične, rasne ali verske skupine:

- a) poboji članov skupine;
- b) težja dejanja proti fizični ali duševni integriteti članov skupine;
- c) namerno izpostavljanje skupine takšnim življenjskim pogojem, ki jo lahko privedejo do popolnega ali delnega uničenja;
- d) ukrepi, ki preprečujejo rojevanje v okviru skupine;
- e) prisilno prestavljanje otrok iz ene v drugo skupino.

V 3. členu je zapisana vrsta dejanj, ki se kaznujejo:

- a) genocid;
- b) načrtovanje izvršitve genocida;
- c) neposredno in javno spodbujanje za izvajanje genocida;
- d) poskus izvedbe genocida;
- e) sodelovanje pri izvajanju genocida.

V 4. členu je zapisano, da imajo kazensko odgovornost za genocidna dejanja iz 3. člena predstavniki državne oblasti, organizirane skupine ali posamezniki v času vojne ali miru.

V 6. členu pa je zapisano, da bodo osumljene osebe za storjen genocid predane pristojnim sodiščem na ozemlju tiste države, v kateri so storili kaznivo dejanje ali mednarodnemu kazenskemu sodišču.

Genocid je v pravnem smislu zelo natančno definiran. Izpolnjeni morajo biti najstrožji kriteriji, preden se sprejme obsodba za storjen genocid. Dokazati je potrebno obstoj konkretne namere za uničenje cele ali dela nacionalne, etnične, rasne ali verske skupine. Če so bili npr. storjeni masovni poboji, pregoni in zastraševanje nad prebivalstvom brez natančne definicije o njegovi skupinski pripadnosti, potem se ta dejanja ne morejo okarakterizirati za genocid.⁵

Kazniva dejanja, ki spadajo v kategorijo hudodelstev zoper človečnost in zoper vojna hudodelstva, se pogostokrat napačno označujejo za genocidna. Hudodelstva zoper človečnost obsegajo naklepno pobijanje civilnega prebivalstva, mučenje, zapiranje, jemanje osnovnih pravic itd. Vojna hudodelstva pa so dejanja, ki se izvršijo v času vojne in pomenijo pobijanje civilnega prebivalstva, vojnih ujetnikov, rušenje kulturnih in sakralnih spomenikov itd.

2.2. USTAŠI

Ustaška organizacija je začela nastajati znotraj tako imenovane »frankovske« Hrvatske stranke prava,⁶ ki je v političnem programu izpostavila pomen hrvaškega državnega prava kot najpomembnejšega argumenta v boju za ustanovitev samostojne in neodvisne hrvaške etnično čiste države, v katero bi se naj združile vsa hrvaška ozemlja vključno z Bosno in Hercegovino.

⁵ Od ustanovitve Haškega sodišča se do storjenih zločinov na območju bivše SFRJ za genocid v Evropi ni nikomur sodilo. Mednarodno vojaško sodišče je v Nürnbergu po končani drugi svetovni vojni sodilo nacističnim vojnim zločincem tudi za storjena genocidna dejanja, ki pa so bila takrat pravno opredeljena kot zločin proti človeštvu.

⁶ V stranki je prišlo do razkola, ko je na čelo stranke prišel Josip Frank. Po njem so njegove somišljenike imenovali frankovci. Te stranke ni mogoče povezovati s Starčevićovo Hrvatsko stranko prava, ki se je zavzemala za nacionalne pravice hrvaškega naroda in za sodelovanje med Hrvati in Srbi (glej Basta, 1971: 17-18)

Nasprotovali so jugoslovanski ideji in sobivanju s Srbi. Eden izmed pomembnih funkcionarjev te stranke je bil Ante Pavelić, ki je ustanovil ustaško organizacijo.

Po uvedbi kraljeve diktature v Kraljevini Jugoslaviji leta 1929 se je v državi še okrepila unitaristično centralistična ureditev. Tudi zaradi tega so v državi nastale poleg že obstoječe federalne še druge politične koncepcije za ureditev mednacionalnih odnosov. V takšnih razmerah je prišlo do formiranja ustaške organizacije v letu 1932.⁷ Prvotno ime te organizacije je bilo Ustaša–Hrvatska revolucionarna organizacija, na čelu katere je bil od njenega nastanka Ante Pavelić.⁸ Leto dni kasneje je ta organizacija prerasla v gibanje, ko je bil objavljen glavni programski dokument ustašev, imenovan Načela ustaškega gibanja. Po mnenju F. Jelić–Butić je Pavelić tako hotel dati tej organizaciji širše politično obeležje. Svoj vpliv in članstvo so ustaši v začetnem obdobju iskali med hrvaškimi ekonomskimi emigranti.

Ustaški program je temeljil na nacionalnem izključevanju oziroma na nepriznavanju drugih narodov na ozemlju Hrvaške razen hrvaškega, na izključni pravici »čistokrvnih« Hrvatov, da odločajo o državnih in narodnih zadevah, državnopravnem historicizmu, kar je pomenilo sklicevanje na hrvaško zgodovinsko državno pravo kot temelj hrvaške države in državnosti. Po tej pravici bi neodvisna hrvaška država morala obsegati vsa tista ozemlja, ki so bila v sklopu srednjeveškega hrvaškega kraljestva. Prepričani so bili, da so Muslimani v Bosni po poreklu Hrvati. V ustaškem velikohrvaškem programu je bilo poudarjeno, da je v Bosni edino pravo hrvaško plemstvo, ki je sicer prestopilo v islam, vendar bi naj v primerjavi s skorumpiranim hrvaškim ohranilo pravo hrvaško nacionalno zavest (glej Redžić, 1998: 24). Od tod tudi znamenita izjava, da so Muslimani »cvet hrvaškega naroda« (Duraković, 1994: 7). Separatizem ustašev je bil izražen v brezpogojnem zavračanju kakršnekoli

⁷ O nastanku ustaške organizacije F. Jelić–Butić piše, da je po nekih memoarskih podatkih udeležencev nastala že na začetku leta 1931. Toda zanesljivi podatki o formalnem obstoju te organizacije segajo v leto 1932 (glej Jelić–Butić, 1977: 21–22).

⁸ Ante Pavelić je bil doktor prava in advokat v Zagrebu. Od leta 1927 do leta 1929 je bil poslanec v skupščini Kraljevine SHS. Po uvedbi šestojanuarske diktature kralja Aleksandra leta 1929 je emigriral v Avstrijo od koder je bil pregnan. Umaknil se je v Nemčijo, od tam na Madžarsko in Bogarijo, leta 1929 pa je odšel v Mussolinijevo Italijo, kjer je ostal do ustanovitve Neodvisne države Hrvaške in tam postavil temelje ustaški teroristični organizaciji. Organiziral je usposabljanje ustašev za vohunsko in diverzantsko-teroristično dejavnost. Ob pomoči Hitlerja in Mussolinija je 15. maja 1941 postal poglavar kvistlinške Neodvisne države Hrvaške. Za storjene zločine proti človeštvu je bil proglašen za vojnega zločinca. Tik pred koncem vojne je zbežal v Avstrijo, nato v Italijo in od tam v Argentino, iz nje pa v Španijo, kjer je leta 1959 umrl (glej Dedijer in Miletić, 1991: 3).

politične vezi z drugimi jugoslovanskimi narodi in jugoslovansko državo. Te politične cilje je ustaško gibanje nameravalo doseči z uporabo nasilnih sredstev. Za ustanovitev neodvisne hrvaške države so ustaši iskali in našli oporo v fašistični Italiji in nacistični Nemčiji. Režima omenjenih držav pa sta videla v ustaših možno podporno politično silo za doseganje njihovih geostrateških ciljev na jugoslovanskih tleh.

Temeljni deklarirani cilj ustašev je bil ustanovitev neodvisne hrvaške države na temelju hrvaškega historičnega državnega prava. Njihovi temeljni sredstva za doseganje tega cilja sta bili teroristična in diverzantska dejavnost. Že v letu 1931 so bile v tujini ustanovljene manjše oborožene formacije ustašev za teroristične in diverzantske akcije v Jugoslaviji. Ljudi so za te dejavnosti usposabljali v posebnih centrih, največ v fašistični Italiji, ki je ustaški organizaciji nudila največjo pomoč. Od nastanka do druge svetovne vojne v Jugoslaviji je bila ustaška organizacija maloštevilna, strogo konspirativna in hierarhično zgrajena organizacija, pokorna vodji gibanja Anteju Paveliću. V Jugoslaviji oziroma na Hrvaškem ustaška organizacija ni imela večje podpore. Delovali so v glavnem posamezniki, ki so bili konspirativno povezani z ustaši v tujini. Njihova aktivnost je bila zasnovana na propagandni, diverzantski in teroristični dejavnosti.

V letu 1932 je bilo najbolj odmevno delovanje manjše skupine ustašev iz Italije na območju Like, ko so izvršili napad na žandarmerijsko postajo v Brušanih pri Gospiću. Sama akcija in sodni proces proti ustašem ter povečana represija jugoslovanskega režima so vplivali na porast zanimanja za ustaško organizacijo doma in v tujini (glej Basta, 1971: 28-30).

Za doseganje svojih ciljev so iskali podporo pri posameznikih in organizacijah s separatističnimi idejami in programi v Jugoslaviji. Zavezništvo so iskali pri oblasteh tistih držav, ki takratni Kraljevini Jugoslaviji politično niso bile naklonjene. To so bili režimi s profašističnimi in fašističnimi političnimi usmeritvami. Podpore so bili deležni pri oblasteh v Avstriji, Madžarski, Bolgariji, Italiji, kasneje pa še v Nemčiji.

Fašistična Italija je med obema vojnama izmenjaje vodila dve politiki do Jugoslavije: ena je imela za cilj pridobivanje, druga pa razbijanje Jugoslavije. Odnos do ustašev pa je bil odvisen od tega, koliko se je Mussolinijeva vlada v

določenem trenutku opredelila za eno od teh⁹ (glej Boban, 1990: 289). Zaradi italijansko–nemškega dogovora o razmejitvi interesnih območij, po katerem je Hrvaška spadala v interesno območje Italije, Hitlerjeva vlada ni bila naklonjena sodelovanju z maloštevilno ustaško organizacijo, vendar pa vezi z njo ni prekinila.

Po odločitvi Nemčije in njenih zaveznikov, da napadejo in razkosajo Jugoslavijo, je bil ustašem omogočen strm politični vzpon. Nemci in Italijani so ustašem omogočili ustanovitev in prevzem oblasti v NDH ter izvajanje genocida, katerega cilj je bil ustvariti etnično čisto Hrvaško. Takoj po prihodu na oblast so ustaške oblasti sprejele t.i. rasno zakonodajo, ki je bila normativni okvir za izvajanje genocida nad srbskim in drugim nehrvaškim prebivalstvom.

Ustaški režim je ustanovitev Neodvisne države Hrvaške prikazoval kot »uresničitev stoletnih sanj hrvaškega naroda, da formira državo v okviru nacionalnih in etničnih mej« (Peršen, 1996: 9) in kot rešitev hrvaškega nacionalnega vprašanja. Ustaši so zagovarjali idejo hrvaškega življenjskega prostora, »v katerem ni bilo mesta za Srbe in Žide, katerih prisotnost bi rušila nacionalno čisto državo ter za Cigane, ki bi naj bili rasno inferiorni« (Petranović, 1983: 59). Od tod je ta režim črpal opravičila za genocidna dejanja, katerih cilj je bil ustvariti etnično čisto veliko hrvaško državo. Ideološko je bilo ustaštvo »orientirano proti komunizmu in proti zahodni demokraciji« (Basta, 1971: 89). V svojih temeljih je »ustaško gibanje temeljilo na rasizmu in antisemitizmu« (Strugar, 1980: 34).

Politične temelje genocidne rasne zakonodaje je mogoče iskati v poudarjanju teze, da Srbi in Židi nimajo kaj iskati v hrvaški državi, češ, da so se na ta prostor naselili kasneje in da to ni njihova prava domovina. Domovina Srbov je bila po njihovem mnenju izključno le Srbija. V zvezi s to tezo so ustaški ideologi prikazovali Srbe kot permanentno nevarnost za obstoj hrvaškega naroda in za njegove težnje po nacionalni osvoboditvi. Po njihovem so bili Srbi vedno nasprotniki slehernega boja Hrvatov za nacionalno osvoboditev (glej F. Jelić–Butić, 1977: 163-164).

⁹ Po izboljšanju odnosov med Kraljevino Jugoslavijo in Italijo, v času Stojadinovićeve vlade, je bila ustaška dejavnost začasno onemogočena, Paveliću pa so odredili hišni pripor (glej Pleterski in Božič, 1975: 84).

V področje ustaške rasne zakonodaje spadajo: Zakonska odredba o prepovedi cirilice, Zakonska odredba o državljanstvu, Zakonska odredba o dolžnosti prijave Srbov, Zakonska odredba o zaščiti arijske krvi in časti hrvaškega naroda, Zakonska odredba o rasni pripadnosti in Zakonska odredba o obvezni prijavi imetja Židov in židovskih podjetij. S to zakonodajo so odvzeli praktično vse pravice Srbom, Židom, Romom in drugemu nehrvaškemu prebivalstvu na ozemlju Neodvisne države Hrvaške. To je bil uvod v izvajanje genocida: množične aretacije, prisilna izseljevanja, masovne poboje ljudi v naseljih in taboriščih, prisilno prekrščevanje iz pravoslavne v katoliško vero.

Genocidnost politike ustaške oblasti je bila izražena tudi na področju onemogočanja verske svobode. Priznane so bile samo katoliška, protestantska in muslimanska veroizpoved. Kar se tiče islama, so bili ustaški ideologi mnenja, da so bili Muslimani v preteklosti Hrvati in katoliki in da so po sprejemu te vere ostali Hrvati. Pravoslavna veroizpoved in cerkev sta bili prepovedani do spomladi 1942, ko so ustanovili t.i. Hrvaško pravoslavno cerkev. Preganjali in ubijali so pravoslavne vernike in duhovnike, poškodovali, zaprli in porušili so številne pravoslavne sakralne objekte.

Srbi so bili na ozemlju Neodvisne države Hrvaške razglašeni za sovražnike države in so bili obsojeni na likvidacijo. Načrtovano je bilo, da bi velik del Srbov pobili, del bi jih pregnali v Srbijo, del pa bi jih prekrstili v katoliško vero. Poglavar ustaške države Ante Pavelić je predstavil načrt, po katerem »je nujno potrebno pobiti tretjino Srbov na Hrvaškem, tretjino prekrstiti v katoliško vero, preostale pa deportirati v Srbijo« (Dedijer, 1987: 147).

Ustaška oblast je na območju Neodvisne države Hrvaške izvajala genocid z masovno uporabo krutih metod in sredstev. Z enakimi zločinskimi metodami in sredstvi je nastopala proti tistim Hrvatom, ki so bili nasprotniki ustaškega režima in vsem tistim, ki so bili pripadniki ali simpatizerji narodnoosvobodilnega gibanja. Z uspešnim razvojem slednjega se je ustaška oblast ob sodelovanju in podpori okupatorjev vse bolj orientirala na vojaški spopad s silami odpora. Krepitev odporniškega gibanja, njegovih oboroženih sil in njihovi vojaški uspehi so slabili politično in vojaško moč ustašev, zaradi česar ustaška oblast ni uspela v celoti realizirati zastavljenih genocidnih ciljev. V podobni situaciji se je znašlo ustašem sovražno srbsko četniško gibanje, zato je prišlo celo do medsebojnih

sporazumov o sodelovanju, zlasti v Bosni. Cilj teh sporazumov je bil preprečiti slabitev sil v medsebojnih obračunih in usmeritev v skupen boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju.

2.3. ČETNIKI

Četništvo je nastalo v času uporov proti Turkom. Prostovoljci, ki so se borili proti turški oblasti v Makedoniji, so si v drugi polovici 19. stol. nadali ime četniki. Organizirani so bili v čete in odrede pod vodstvom četovodje ali vojvode. Četniški odredi so se izkazali v spodbujanju in vodenju gverilske vojne proti turški oblasti v Srbiji, Črni gori, Bosni in Hercegovini in Makedoniji. V prvi svetovni vojni so se srbski in črnogorski četniki borili na frontah, se umikali preko Albanije in napadali na solunski fronti (glej Minić, 1982: 15-16). Po prvi svetovni vojni je bilo v Srbiji ustanovljeno Združenje četnikov za svobodo in čast domovine (glej Marjanović, 1979: 17)

Četniki, kot nacionalna organizacija, so iz časa balkanskih vojn uživali ugled med srbskim prebivalstvom. V času kapitulacije Jugoslavije leta 1941 je bil četniški vodja Kosta Pećanac s četniškimi odredi na jugu Srbije v dolini reke Toplice (Boban, 1990: 248). Skupina, ki je štela okrog 600 predvojnih četnikov, se je okrepila v prvih mesecih po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije. K njej so pristopili rodoljubi, ki so bili prepričani, da bodo četniki dvignili orožje proti okupatorski vojski. Po mnenju Marjanovića »četniki Pećanca« niso bili antifašistično temveč nacionalistično gibanje« (Marjanović, 1976: 8). Kmalu se je Kosta Pećanac povezal s predsednikom vlade kvislinške Srbije, Milanom Nedićem in Nemci ter »prepovedal kakršenkoli upor proti italijanskemu in nemškemu okupatorju« (Dedijer in Miletić, 1991: 48). Četniške enote pod poveljstvom Pećanca »so na jugu Srbije odbijale napade Albancev na srbska naselja v obmejnem pasu proti Kosovu« (Petranović, 1985: 70).

Zaradi sodelovanja z okupatorjem se je del Pećancu podrejenih četnikov odločilo za pristop k drugi pomembnejši četniški organizaciji, ki »se je deklarirala za antifašistično« (Morača, 1975: 21). Jedro, ki je kasneje preraslo v četniško gibanje, so sestavljale manjše skupine častnikov in vojakov poražene kraljeve jugoslovanske vojske. Večina jih je bilo srbske nacionalnosti in se niso

hoteli predati zmagoviti okupatorski vojski. Pod vodstvom načelnika štaba 1. armade poražene jugoslovanske vojske, polkovnika Draže Mihailovića,¹⁰ so se umaknili v gorato zahodno Srbijo. Pridružil se jim je del poražene starojugoslovanske vojske. Četniška organizacija Draže Mihailovića je »od polovice maja do konca junija 1941 izdelovala svojo politično koncepcijo« (Marjanović, 1979: 233). Naglasili so, da ne priznavajo kapitulacije, da bodo organizirali gverilo po vsej državi in da računajo na pomoč zaveznikov. Odločili so se za »strategijo čakanja, po kateri bi naj prišlo do oborožene vstaje, ko bodo zanjo ugodnejše razmere, poletje 1941 se jim je zdelo popolnoma neprimerno za vsakršno izzivanje okupatorja« (Mikeln, 1981: 165). Četniki Draže Mihailovića so četnike Koste Pećanca¹¹ smatrali za nasprotnike, »oboje pa je združeval boj proti silam narodnoosvobodilnega boja« (Petranović in Zečević, 1985: 64).

Kmalu za tem so Mihailovićeve četniki izoblikovali še politični program, s katerim je četniška organizacija postala gibanje. Politični program je bil zasnovan na velikosrbskem hegemonizmu in šovinizmu. Zastopali so idejo ohranitve Kraljevine Jugoslavije, »ki pa je bila mišljena kot Velika Srbija« (Marjanović, 1979: 237). Temelje političnega programa je zasnoval konec junija 1941 četniški ideolog Stevan Moljević.¹² Po njem naj bi se združili vsi Srbi v eni državi, ki bi bila »očiščena Muslimanov, Hrvatov, Arnautov in vseh nenacionalnih elementov« (Tomasevich, 1979: 157). V njegovem osrednjem delu, ki ima naslov Homogena Srbija, so nekatere programske opredelitve, ki bi

¹⁰ Dragoljub (Mihaila) Mihailović Draža je bil generalštabni polkovnik vojske kraljevine Jugoslavije. Sodeloval je v balkanskih vojnah in v prvi svetovni vojni. V času kapitulacije Jugoslavije je bil v okolici Doboja, od koder je odšel z okoli 30 častniki na Ravno goro. Tu je formiral štab pod imenom Poveljstvo četniških odredov jugoslovanske vojske. Vojaško je nameraval sodelovati z zavezniškimi silami po njihovi invaziji na Balkan, da bi ponovno vzpostavili monarhijo. Z begunsko kraljevo vlado se je povezal konec septembra 1941 in ta ga je proglasila za legitimnega predstavnika v državi. Begunska vlada Jugoslavije ga je 11. januarja 1942 imenovala za ministra vojske, mornarice in letalstva. Na tem položaju je bil do 28. avgusta 1944. Njegov štab je bil 10. junija 1942 preoblikovan v Poveljstvo jugoslovanske vojske v domovini, on pa je bil imenovan za njegovega načelnika. Do napovedane oborožene vstaje v »primernem času« ni nikoli prišlo, saj je večino časa trajanja vojne sodeloval z italijanskim in nemškim okupatorjem v boju proti silam narodnoosvobodilnega boja. Po vojni je bil obsojen na smrt zaradi izdajstva in odgovornosti za storjene zločine četnikov (glej Dedijer in Miletić, 1990: 16).

¹¹ Kosto Pećanca so junija 1944 ubili četniki Draže Mihailovića (glej Mikeln, 1981: 169).

¹² Dr. Stevan Moljević je bil advokat. Bil je član četniškega centralnega nacionalnega komiteja, v letu 1944 je bil njegov podpredsednik in sekretar. Po prihodu v Štab četniškega vrhovnega poveljstva leta 1942 je prevzel funkcijo političnega vodje četniškega gibanja in svetovalca Draže Mihailovića. Po vojni je bil obsojen na 20 let zapora, vendar je bil kasneje pomiloščen (glej Dedijer in Miletić, 1990: 8).

jih bilo mogoče uresničiti le z izvajanjem genocida. Tako v tem dokumentu med ostalim piše:

Zaradi tega se danes Srbom vsiljuje kot prva in osnovna dolžnost, da ustanovijo in organizirajo homogeno Srbijo, ki mora obsegati celotno etnično območje na katerem živijo Srbi...

Preseljevanje in izmenjava prebivalstva, posebej Hrvatov iz srbskega in Srbov iz hrvaškega območja, je edina možnost, da se opravi razmejitev in vzpostavitve boljših odnosov med njimi. S tem se prepreči možnost ponovitve strašnih zločinov, ki so se zgodili v prejšnji, posebej pa v sedanji vojni in to na vseh mešanih območjih Srbov in Hrvatov in kjer so Hrvati in Muslimani načrtno šli v iztrebljanje Srbov...

Projekt »Homogena Srbija« je bil dopolnjen s programom četniškega gibanja Draže Mihailovića septembra 1941. V njem med ostalim piše:

Pripravljati se, da bi v dnevih zloma lahko izvršili naslednje akcije:

b) Omejiti "defacto" srbska ozemlja in storiti vse, da na njih ostane samo srbski živelj.

v) Posebno pozornost posvetiti hitremu in radikalnemu čiščenju mest in popolnjevanju le – teh z novim srbskim prebivalstvom.

g) Izdelati plan čiščenja ali preseljevanja vaškega prebivalstva, s ciljem, ustvariti homogeno srbsko državno skupnost.

d) V srbski enoti je posebno težak problem vprašanja Muslimanov in ga po možnosti rešiti v tej fazi...

Konkretizacijo tega genocidnega programa je Mihailović predstavil v »Instrukcijah«¹³ decembra 1941. V točkah 2, 4 in 5 je zapisal:

2) Ustvariti veliko Jugoslavijo in v njej veliko Srbijo, etnično čisto, v mejah Srbije - Črne Gore - Bosne in Hercegovine - Srema - Banata in Bačke.

4) Čiščenje državnega ozemlja vseh narodnih manjšin in nenacionalnih elementov.

5) Ustvariti neposredne skupne meje med Srbijo in Črno Goro, kot med Srbijo in Slovenijo, očistiti Sandžak muslimanskega prebivalstva in Bosno muslimanskega in hrvaškega življa...(glej Dedijer in Miletić, 1991: 9-11).

O genocidnih namerah četnikov pričajo še nekateri drugi dokumenti, ki so jih izdali vodilni z namenom, da se uresničijo prej predstavljeni programsko politični cilji. Tako je beograjski četniški komite seznanil jugoslovansko begunsko vlado z zemljevidom o prihodnji teritorialni ureditvi države. Iz njega je razvidno, da so predvidevali izvesti velika preseljevanja ljudi.¹⁴ Četniško gibanje je bilo samo formalno jugoslovansko, v bistvu pa je bilo izključno srbsko. Poleg teh, v poletju 1941 nastalih političnih osnov gibanja, je potrebno opozoriti še na Mihailovićevo poslanico, v kateri je sporočil, da »s komunističnimi partizani ne more biti nikakršnega sodelovanja, ker se borijo proti dinastiji in za socialno revolucijo, kar ne sme biti naš cilj, ker mi smo samo in izključno vojaki in borci za kralja, očetnjavo in svobodno ljudstvo« (Mikelin, 1981: 167). Mihailović je tudi napovedal »maščevanje za pokole Srbov v NDH, pri čemer je vse Hrvate in Muslimane razglasil za ustaše« (Petranović, 1989: 133).

Četniško gibanje Draže Mihailovića je v glavnem združevalo tiste srbske politične sile, ki so se zavzemale za ohranitev predvojne državne in družbene ureditve Jugoslavije. Deklarativno je simboliziralo odpor proti okupatorjem in »svoje oborožene sile predstavljalo kot kontinuiteto kraljeve jugoslovanske vojske« (Marjanović, 1976: 7).

Četniki Draže Mihailovića so nameravali svojo organizacijo razširiti po vsej okupirani državi. Postati so hoteli najmočnejša vojaška sila v državi, »ki bo prevzela nadzor in oblast v njej, ko bodo poražene okupacijske s strani zavezniških sil« (Minić, 1982: 23). Ker so smatrali, da bi bile nesmiselne žrtve v boju z okupacijskimi silami, so namesto tega izpopolnjevali lastno organiziranost in se usmerili v boj proti domačim političnim in vojaškim nasprotnikom.

Na razraščanje četniškega gibanja so vplivale tudi vojaške in politične razmere v okupirani državi, predvsem pa genocid nad srbskim prebivalstvom v Neodvisni državi Hrvaški. Ogroženemu srbskemu prebivalstvu so obljubljali zaščito in maščevanje za storjene ustaške zločine. Četniško vodstvo je preusmerjalo samoobrambo srbskih prebivalcev v boj proti celotnim narodom,

¹³ V »Instrukcijah« so bila dana navodila za delovanje poveljnikov četniških podrejenih enot.

¹⁴ Tomasevich navaja, da bi morali pregnati iz zamišljenega ozemlja Velike Srbije okoli 2.675.000 ljudi, nanj pa bi se naj priselilo okoli 1.300.000 ljudi, od tega 300.000 Srbov iz Hrvaške (glej Tomasevich, 1979: 158).

znotraj katerih je živelo ogroženo srbsko prebivalstvo. Obrambo pred zločinci, kot je zapisal Pleterski, »so spremenili v boj Srbov proti Hrvatom, Muslimanom in Albancem« (Pleterski, 1986: 311).

Politične in vojaške sile četniškega gibanja Draže Mihailovića v prvih mesecih okupacije niso delovale enotno. Razvoj četniške organizacije je po posameznih pokrajinah potekal različno. Vojaško in politično so bili četniki Draže Mihailovića najprej in najbolj organizirani v Srbiji. Četniške skupine, bolj ali manj samostojne, so bile organizirane še v Bosni in Hercegovini, Črni gori, Dalmaciji in Liki.¹⁵ Predsednik srbske kvislinške vlade Milan Nedić in četniški vodja Pećanac sta v avgustu 1941 sklenila »sporazum o skupnem boju proti komunistični vstaji in na tej osnovi je bil s soglasjem nemške okupacijske uprave dosežen sporazum o sodelovanju med Nedićem in Mihailovićem« (Strugar, 1980: 51). Njihova primarna naloga je bila »preprečitev prodora enot narodnoosvobodilne vojske iz Bosne, Črne gore in Sandžaka v Srbijo« (Marjanović, 1979: 18).

¹⁵ Za četniškega poverjenika v Sloveniji je Mihailović imenoval Karla Novaka, majorja jugoslovanske kraljeve vojske. Maja 1942 se je na Dolenjskem zbralo več manjših enot. Glavnina četnikov na Slovenskem je bila premagana v boju s partizani v Grčaricah septembra 1943. Po tem porazu se četniki na Slovenskem niso več uspeli organizirati v enotno organizacijo.

3. OD IDEJ O ZDRUŽITVI JUGOSLOVANSKIH NARODOV V SKUPNO DRŽAVO DO GENOCIDNIH DEJANJ

Po končani prvi svetovni vojni je prišlo do združitve jugoslovanskih narodov,¹⁶ ki prej niso nikoli živeli v skupni državi. Združili so se različni, čeprav sorodni narodi, ki govorijo različne, a vendarle sorodne jezike, pri katerih so zakoreninjene tri glavne religije (pravoslavna, rimokatoliška in muslimanska) in pri katerih se je politična, kulturna ter socialnoekonomska preteklost precej razlikovala.

3.1. OD NASELITVE DO FORMIRANJA JUGOSLOVANSKIH NARODOV

Južni Slovani so se v 6. in 7. stoletju naselili na ozemlju srednjega in vzhodnega dela Balkanskega polotoka ter južnega dela srednje Evrope. Čez to ozemlje vodijo celinske poti iz severne in zahodne Evrope proti južni Evropi in Bližnjemu vzhodu. Drugo pomembno prometno pot predstavljata Jadransko morje in reka Donava. Zaradi tega ima to ozemlje ves čas pomemben geostrateški položaj in zato so, kot je zapisal Strugar, »nanj pritiskali osvajalci z vseh strani, praktično v vseh zgodovinskih obdobjih« (Strugar, 1967: 9).

Nekatera južnoslovanska plemena so se začela zelo zgodaj vojaško in politično povezovati zaradi ogroženosti pred tujimi osvajalci,. Tako so se slovenska in hrvaška plemena v 9. stoletju skupno uprla proti germanski nevarnosti.¹⁷ Med južnoslovanskimi srednjeveškimi državami, ki so bile ustanovljene med 9. in 10. stoletjem, je prihajalo tudi do vojaških spopadov.¹⁸

Prodiranje Turkov na Balkanski polotok v 14. stoletju je resno ogrozilo samostojnost takratnih južnoslovanskih držav in kasneje tudi tistih, ki so bile

¹⁶ Jugoslovanski narodi so tisti južnoslovanski narodi, ki so po prvi svetovni vojni ustanovili skupno državo. To so Slovenci, Hrvati, Srbi, Muslimani, Črnogorci in Makedonci. K južnoslovanskim narodom spadajo tudi Bolgari, ki pa se z jugoslovanskimi narodi niso povezali v skupno državo.

¹⁷ S propadom Kocljeve države Spodnje Panonije leta 874 so Slovenci za dolga stoletja izginili iz politične zgodovine.

¹⁸ Tako je »makedonski car Samuel v 10. stoletju prisilil srbska plemena, da so mu priznala vrhovno oblast« (Taškovski, 1968:28). Srbski car Dušan Silni je ozemlje države razširil na ozemlje Makedonije, Črne gore, Albanije in Bosne. Do vojne je prišlo tudi med srbsko in bosansko državo v sredini 14. stoletja.

severneje od njih, predvsem pa Habsburško monarhijo. Turška nevarnost je marsikje zblížala južnoslovanska plemena.¹⁹

Z ustanovitvijo Vojne krajine²⁰ se je ustalila meja med habsburškim in turškim cesarstvom. Ta meja je teritorialno, gospodarsko, kulturno in civilizacijsko razdelila južnoslovanska ljudstva. Pod turško oblastjo so bila ljudstva Srbije, Bosne in Hercegovine, Črne Gore in Makedonije. Vojvodina in Hrvaška sta bili pod ogrsko oblastjo, večina slovenskega ozemlja pa pod avstrijsko. Primorski pas od Istre do Boke Kotorske pa je bil do konca 18. stoletja pod oblastjo Benetk.

Zaradi pritiskov agresorjev so nekatera južnoslovanska ljudstva izgubila precejšen del prvotno naseljenega ozemlja (npr. Slovenci in Makedonci), drugi so bili prisiljeni v izseljevanje (Srbi in v manjši meri tudi Hrvati), zaradi česar, dokazuje Pleterski, »je na nekaterih ozemljih prišlo do zapletene heterogene etnične strukture prebivalstva« (Pleterski, 1986: 98).

Obstoj južnoslovanskih ljudstev so resno ogrožali germanski, romanski in otomanski osvajalci, zato so se od začetka 19. stoletja pri njih začela razvijati nacionalna gibanja. Na njih je imela močan vpliv francoska revolucija, kasneje pa še marčna revolucija v Habsburški monarhiji. Nacionalna gibanja so se pri vsakem jugoslovanskem narodu razvijala s svojimi značilnostmi, zaradi zgodovinskih, gospodarskih, kulturnih, tradicijskih, verskih in drugih posebnosti. Iz številnih nacionalnih gibanj so se pri posameznih narodih izoblikovali narodni programi, ki so jim bili, ali so še, osnovna orientacija za njihovo ravnanje. Nekateri teh programov so bili v koliziji z interesi drugega oziroma drugih narodov. Bili pa so tudi takšni, ki so delovali integracijsko.

¹⁹ Tako so v znameniti Kosovski bitki leta 1389 strnili svoje sile Srbi in Bosanci, sodelovalo pa je tudi nekaj Hrvatov.

²⁰ Vojna krajina je bila obrambno ozemlje na mejnem pasu Habsburške monarhije s turškim imperijem. V 16. stoletju so jo ustanovili Habsburžani. Obsegla je ozemlja severne Dalmacije, Like, Korduna, Banije in Bosanske krajine. Tukaj je bilo naseljenih največ Srbov, ki so bežali pred Turki. Krajišniki so morali preprečevati vpade Turkov proti severu, v zameno so dobili zemljo in bili oproščeni plačevanja davkov.

3.2. OBLIKOVANJE NARODNE ZAVESTI IN NARODNIH PROGRAMOV JUGOSLOVANSKIH NARODOV

Poznavanje programske-političnih usmeritev posameznih narodnih programov jugoslovanskih narodov je potrebno za razumevanje vzrokov za nastanek skupne države in za njene številne družbene in politične probleme.

Nacionalna gibanja so se razvila kot posledica zavesti o obstoju naroda. Postavljajo se vprašanja, kdaj in zakaj se je začel proces oblikovanja jugoslovanskih narodov, kateri nacionalni programi so pomembno vplivali na zgodovinska dogajanja pri posameznih jugoslovanskih narodih, kakšne politične in programske cilje so vsebovali nacionalni programi pri narodih s heterogeno in pri tistih s homogeno nacionalno strukturo, katere so bile programske-politične zamisli tistih programov, v katerih je bila predvidena združitev jugoslovanskih narodov v skupno državo.

Izoblikovana družbena jedra jugoslovanskih narodov so rezultat zgodovinskega procesa. Proces njihovega oblikovanja ima začetke ob koncu 18. stoletja. Pleterški meni, da so »v 19. stoletju, ko se je zastavilo vprašanje narodne politične emancipacije, vstopili ti narodi kot družbe, ki so že storile odločilni in nepreklicni razvojni korak k oblikovanju lastnega (modernega) naroda« (Pleterški, 1986: 10). Narodna zavest jugoslovanskih narodov je bila v nastanku samostojna in med seboj različna, ker so kot individualnosti živeli vsak svoje družbeno in politično življenje. Pri posameznih narodih so se izoblikovali narodno-politični programi, ki so jim bili ali so jim še osnovna orientacija za njihovo ravnanje. Nastajali so po francoski revoluciji, še posebej pa po marčni revoluciji leta 1848.²¹ Ti programi posameznih narodov niso bili vedno skladni z nacionalnimi interesi drugih jugoslovanskih narodov, nekateri so bili celo v nasprotju z nacionalnimi interesi drugega oziroma drugih narodov. Od sredine 19. stoletja, zlasti pa v letih pred prvo svetovno vojno, je ideja o ustanovitvi skupne neodvisne države jugoslovanskih narodov dobivala vse več privržencev.

²¹ Leto 1848 ni samo poskus obračuna s fevdalizmom, ampak je tudi leto intenzivnih narodnih prebujanj, zato mu z drugače rečemo pomlad narodov.

Predstavljeni bodo samo tisti narodno-politični programi, ki so pomembno, nekateri celo usodno, vplivali na zgodovinsko dogajanje pri posameznih jugoslovanskih narodih in v njihovi državni skupnosti.

3.2.1. Nacionalno gibanje v Srbiji

V Srbiji se je nacionalno gibanje razvijalo od konca 18. stoletja in je imelo dve težišči, prvo v južni Ogrski, drugo pa v sami Srbiji. Uspeh Srbov v boju proti Turkom (1804 in 1815) je močno vplival na osvobodilna gibanja drugih balkanskih narodov v turškem cesarstvu, vzpodbudil pa je tudi jugoslovanske narode na območju Habsburške monarhije.

Težišče srbskega vprašanja »je prešlo na državno pravno področje, kar pa je bilo težko rešljivo, ker je del Srbov živel na ozemljih izven matične države« (Pleterski, 1986: 37). Kneževina Srbija bi naj združila vse Srbe v eni državi. Ta politični koncept je bil izoblikovan leta 1844 v programu »Načertanije«, ki ga je predstavil srbski politik Ilija Garašanin. Po tem programu bi se naj Srbija razširila na vsa ozemlja, kjer živijo Srbi. Vprašanje osvoboditve Srbov na Kosovu, v delu Makedonije, Bosni in Hercegovini, Vojvodini, zlasti pa v hrvaških deželah, je nujno zadelo v vprašanje nacionalne svobode sosednjih narodov, Hrvatov, Muslimanov, Makedoncev in Albancev (glej Valentić, 1991: 41-43). V vseh teh deželah so Srbi predstavljali le del prebivalstva. Naseljeni so bili na ločenih ozemljih ali pa so bili pomešani s prebivalci drugih narodov. Predvidena je bila tudi združitev s Črno goro (glej Živković, 2000: 6). Ta velikosrbski koncept je »dobil leta 1914 z Niško deklaracijo svojo jugoslovansko inačico« (Pleterski, 1986: 39), ki je predvidevala združitev s Hrvaško in Slovenijo.

Program »Načertanije« je bil temelj zunanjepolitične programske usmeritve za vse poznejše vladarje iz srbskih dinastij, Obrenovićevev in Karadjordjevićevev, kasneje pa je postal osnova za izdelavo drugih velikosrbskih političnih programov. Različico tega programa je skušalo uresničiti četniško gibanje.

3.2.2. Nacionalno gibanje na Hrvaškem

Hrvaški nacionalni program se je izoblikoval na načelu zgodovinskega prava. Hrvati naj bi imeli pravico ustanoviti samostojno državo z združitvijo pokrajin

nekdanjega hrvaškega kraljestva. V njej pa naj bi živeli izključno samo Hrvati. Zagovorniki tega načela »niso priznavali obstoja relativno močne srbske narodne skupnosti in drugih narodnih manjšin na Hrvaškem« (Pleterski, 1986: 41). Hrvaško nacionalno gibanje je v prvi polovici 19. stoletja zahtevalo združitvev hrvaških dežel z avtonomno Hrvaško – Slavonijo. Pri tem so računali še na ozemlje Bosne in Hercegovine.

Med hrvaškimi deželami so bile precejšnje družbene razlike zaradi zgodovinskih okoliščin. Ob bosanski Hrvaški so imele specifičen razvoj Dalmacija, Istra in Vojna krajina, ki je bila večinsko poseljena s Srbi in se je razvila iz vojaške organizacije.

Prvi pomembnejši poskus reševanja hrvaškega nacionalnega vprašanja je bilo ilirsko gibanje, ki je nastalo v prvi polovici 19. stoletja. Njegovi ideologi so razvili idejo jugoslovanske kulturne in politične enotnosti. Ta ideja enotnosti je izhajala iz dejstva, da imajo jugoslovanski narodi skupno etnično osnovo, da govorijo zelo sorodne jezike in da živijo pomešani na mnogih območjih, zlasti to velja za Hrvate in Srbe. Po njihovem mnenju so bili jugoslovanski narodi, ki so živeli v Avstro-Ogrski, posamično preslabi, da bi se zoperstavili političnim, kulturnim in ekonomskim pritiskom Avstrijcev in Madžarov. Hrvaško narodno emancipacijo bi po njihovem prepričanju lažje uresničili, če bi se združili v državo z ostalimi jugoslovanskimi narodi izven Avstro-Ogrske. Jugoslovanska nadnacionalna ideja ilirskega gibanja ni bila v celoti sprejeta pri Slovencih in Srbih. Srbi so zavračali ilirski unitarizem in zagovarjali zamisel o zvezi srbstva in hrvatstva na enakopravnih načelih (glej Matković, 1998: 15-16). Slovenci pa so mu nasprotovali, »ker se niso hoteli odpovedati že dolgo uporabljenemu knjižnemu jeziku« (Zwitter, 1962: 66). Ilirizem je tako ostal predvsem samo še hrvaško gibanje.

V drugi polovici 19. stoletja je Ante Starčević ustanovil Hrvaško stranko prava, ki se je zavzemala za nacionalne pravice in osvoboditev Hrvaške izpod avstroogrške nadoblasti. Za doseg tega cilja so v stranki predvidevali sodelovanje s tam živečimi Srbi. Stranka prava je sodelovala s predstavniki srbske vlade in se z njimi dogovarjala o možnostih združitve »vseh jugoslovanskih plemen« in o skupni akciji oziroma pomoči za »osvoboditev kristjanov pod turško oblastjo« (Pleterski, 1986: 42). Po smrti Anteja Starčevića

je na čelo stranke prišel Josip Frank. V politični program stranke je vnesel pomembne spremembe. Stranka je izpostavljala pomen hrvaškega državnega prava kot najpomembnejši argument v boju za ustanovitev samostojne in neodvisne hrvaške države, v katero bi se naj združila vsa hrvaška ozemlja vključno z Bosno in Hercegovino. Nasprotovali so jugoslovanski ideji, ki so jo ocenili za zablodo in osnovno oviro za samostojni razvoj hrvaškega naroda (glej Matković, 1994: 23-24). Ta program je bil tudi »skrajno srbofobski« (Zwitter, 1962: 202), ker so v tej stranki zagovarjali ustanovitev velike etnično čiste Hrvaške. Iz vrst pravašev je izšel Ante Pavelić, ki je ustanovil ustaško organizacijo.

3.2.3. Nacionalno gibanje v Črni Gori

Črna gora si je po uspešnem uporih proti Turkom ob koncu 18. stoletja zagotovila lastno državnost, ki je bila trdna podlaga za narodno oblikovanje. Nacionalno gibanje v Črni Gori je bilo razdvojeno. Del Črnogorcev (»zelenaši«) je prihodnost naroda gradil na tradicionalnem pogledu, to je »na skupni pripadnosti srednjeveški srbski državi, na skupnem boju proti osmanskim osvajalcem in zavesti, da so Črnogorci in Srbi isti narod« (Pleterski, 1986: 25). Drugi del (»bjelaši«) pa se je zavzemal za ustanovitev samostojne države.

3.2.4. Nacionalno gibanje v Makedoniji

Makedonija se je po odhodu Turkov iz Bosne in Hercegovine znašla na robu otomanske države. Sosednje države so začele odkrito kazati aspiracije do makedonskega ozemlja. V takih razmerah se je izoblikovala makedonska narodna zavest za ustanovitev lastne državnosti, katere »politični nosilec je bila Notranja makedonska organizacija (VMRO)« (Taškovski, 1986: 197). Balkanski vojni sta opravili s turško prisotnostjo na Balkanu. Makedonci pa so se po njih znašli razdeljeni med Srbijo, Bolgarijo in Grčijo. Nacionalno samoodločbo in priznanje so dosegli šele v času druge svetovne vojne oziroma po njej, ko jim je uspelo »ustvariti lastno državo v okviru poveljne Jugoslavije« (Taškovski, 1968: 203).

3.2.5. Nacionalno gibanje v Sloveniji

Začetke narodnega oblikovanja Slovencev so spremljali veliki kmečki upori in kulturno delo v času reformacije. V sredini 18. stoletja je bil oblikovan slovenski kulturni program, utemeljen na spoznanju, da Slovenci in njihov jezik pomenijo v zgodovini in v sodobnem življenju posebno celoto. Temu je marca 1848 sledil prvi narodnopolitični program Zedinjena Slovenija. Program je nastal zaradi občutka narodne ogroženosti. V programu je bila postavljena zahteva po združitvi vseh slovenskih dežel v enotno deželo Zedinjeno Slovenijo, ki bi imela narodno avtonomijo v okviru avstrijskega cesarstva (glej Prunk, 1998: 64-68). V kasnejši dopolnitvi tega programa je bila dodana zamisel o usodni povezanosti Slovencev z drugimi južnimi Slovani. Odtlej, zlasti pa pred letom 1914, je bilo vprašanje, kako uresničiti samoodločbo Slovencev povezano z dvema velikima problemoma. Prvi problem je bila nevarnost, da se bo zgodilo jugoslovansko združevanje, ne da bi upoštevali Slovence in bi tako bili prepuščeni Avstriji. Drugi problem pa je bila nevarnost, da bodo postali plen Italije, če bi razpadla Avstro–Ogrska.

Na predlog Slovenske ljudske stranke in ob podpori vseh poslancev južnoslovanskih dežel je bila v avstroogrskem dunajskem parlamentu predstavljena narodno–politična zahteva Majniška deklaracija. V njej je bila izražena zahteva po združitvi ozemelj Avstro–Ogrske monarhije, na katerih živijo Slovenci, Hrvati in Srbi v enotno in samostojno državo, ki bi »postala, poleg avstrijskega in ogrskega, tretji enakopravni del monarhije. Zoper takšno zahtevo, ki bi temeljito preoblikovala monarhijo, so nastopili dvor, avstrijska in madžarska vlada. Ta deklaracija je imela veliko podporo v Sloveniji, ki jo je zajelo obsežno deklaracijsko gibanje (glej Prunk, 1998: 79-80). Bila pa je »programska osnova za ustanovitev Države Slovencev, Hrvatov in Srbov« (Osolnik, 1998: 31), ki je nastala iz razpadle Avstro–Ogrske in se je 1. decembra 1918 združila s Kraljevino Srbijo.

3.2.6. Krfska deklaracija

Med hrvaškimi in bosanskimi Srbi je prevladovalo politično prepričanje po nujnosti propada Avstro–Ogrske. »Njeni Srbi, Hrvati in Slovenci bi se naj združili

pod vodstvom Kraljevine Srbije v veliko jugoslovansko državo« (Pleterski, 1986: 49). Takšne poglede so podpirali tudi nekateri slovenski in hrvaški politiki, ki so živeli v emigraciji v antantnih državah. Organizirani so bili v Jugoslovanskem odboru v Londonu. Te politične opredelitve so prišle do izraza v Krfski deklaraciji, ki so jo podpisali predstavniki vlade Kraljevine Srbije in Jugoslovanskega odbora julija 1917 (glej Matković, 1998: 40-42). Ta deklaracija je bila »politični temelj za ustanovitev prve jugoslovanske države leta 1918« (Weber – Novak, 1996: 61–62).

3.2.7. Komunistična partija Jugoslavije

Komunistična partija Jugoslavije je pred drugo svetovno vojno izdelala program reševanja nacionalnega vprašanja v večnacionalni državi. Vztrajala je pri leninskem načelu o pravici narodov do samoodločbe (Bilandžić, 1980: 30) in poudarjala pomen svobode in enakopravnosti narodnostnih manjšin (Albancev, Muslimanov, Madžarov...). Organizirala je nacionalne organizacije, ki so oblikovale nacionalne programe za posamezne narode²². Komunistična partija Jugoslavije je leta 1941, ob pozivu za boj proti okupatorjem in njihovim domačim pomagačem, nastopila z geslom bratstva in enotnosti narodov Jugoslavije. Z njim so zagotavljali enakopravnost vsem jugoslovanskim narodom in priznavanje pravice do samoodločbe po končani vojni. V tem geslu je bilo vsebovano prepričanje in upanje, da se »bodo vsi narodi pri uporabi svoje pravice do samoodločbe odločili za državno skupnost z drugimi narodi Jugoslavije« (Bilandžić, 1980: 31). Zaradi močnih separatističnih tendenc, ki so rasle iz osovraženega režima hegemonistične Kraljevine Jugoslavije Komunistična partija Jugoslavije ni v ospredje postavljala boja za ohranitev Jugoslavije. Poudarjala je boj proti okupatorjem, za nacionalno in socialno osvoboditev. Druga pomembna programska usmeritev te politične stranke pa je bila napovedana »korenita sprememba družbenoekonomskih odnosov, katerih temeljna značilnost bi naj bila vzpostavitev pravične socialistične družbe« (Pirjevec, 1995: 27). Politična podpora Komunistični partiji se je v okupirani Jugoslaviji povečevala zaradi uspešnega organiziranja in vodenja narodnoosvobodilnega boja ter tudi zaradi namer po izvedbi socialne revolucije.

²² Slovenski komunisti so izhajali iz programa Zedinjena Slovenija.

Po pregledu bistvenih političnih ciljev nacionalnih programov jugoslovanskih narodov je mogoče sprejeti nekaj pomembnih zaključkov. Narodi s prevladujočo homogeno nacionalno strukturo so sprejeli nacionalne programe, s katerimi niso ogrožali obstoja drugih jugoslovanskih narodov. To velja predvsem za Slovence in tudi za Makedonce. Izredno težavno je bilo reševanje srbskega in hrvaškega narodnega vprašanja. Prvega zato, ker živijo Srbi v številnih deželah izven Srbije. V Srbiji pa živijo sorazmerno močne narodne manjšine (Albanci, Madžari, Hrvati...). Hrvati imajo sorazmerno velik delež svojega naroda v Bosni in Hercegovini, nekaj pa tudi v Srbiji, medtem ko ob njih živi močna srbska skupnost. Med Srbi je bil politično dobro sprejet velikosrbski, pri Hrvatih pa velikohrvaški nacionalni program. Cilji velikosrbskega nacionalnega programa so ogrožali nacionalne interese Hrvatov, Makedoncev, Črnogorcev in tam živečih narodnih manjšin. Politični cilji velikohrvaškega programa pa so ogrožali nacionalne interese Srbov in tudi tam naseljenih narodnih manjšin. Oba programa pa sta ogrožala narodni obstoj Muslimanov.

3.3. UDEJANJANJE IDEJ O ZDRUŽEVANJU IN NASTANEK PRVE SKUPNE DRŽAVE JUGOSLOVANSKIH NARODOV

Uspešen upor Črnogorcev in Srbov proti Turkom v začetku in sredini 19. stoletja je močno spodbudil napore za osvoboditev ostalih jugoslovanskih narodov, ki so bili pod turško oblastjo. Sledili so številni upori proti Turkom v Bosni in Hercegovini. Turško nemoč je izkoristila Avstro–Ogrska in leta 1878 okupirala Bosno in Hercegovino ter jo leta 1908 priključila k svoji državi. Združen nastop vojaških sil Srbije, Črne gore, Bolgarije in Grčije je v prvi balkanski vojni leta 1912 prisilil Turke k umiku z Balkana. Od te vojne so si največ obetali Makedonci, ki pa so namesto svobode doživeli trojno delitev (glej Petranović in Zečević, 1985: 8-9).

Ob koncu 19. stoletja, še posebej pa v začetku 20. stoletja so se poglobljala nasprotja med evropskimi velesilami. Nemčija je zahtevala novo delitev kolonij in s tem trčila na nasprotovanje starih kolonialnih velesil in gospodarsko manj uspešne Francije, Velike Britanije in Rusije. Pomembna zaveznica Nemčije je postala Avstro–Ogrska, ki je tudi imela ekspanzionistične cilje. Zapletala se je v vse ostrejši politični spor s Kraljevino Srbijo, ker ji je bila tekmica pri ozemeljski

širitvi na območje Balkana. Politični spor med državama je po sarajevskem atentatu na avstrijskega prestolonaslednika prešel v vojaški spopad, ki je leta 1914 prerasel v prvo svetovno vojno.

V prvi svetovni vojni so se jugoslovanski narodi znašli na različnih straneh in bili celo v vojaškem spopadu, čeprav nekateri med njimi, le kot orožje drugih. Jugoslovanski narodi, ki so živeli na ozemljih Slovenije, Hrvaške, Bosne in Hercegovine in Vojvodine, so se borili za interese Avstro–Ogrske, članice centralnih sil, ker so bili sestavni del te države. Srbi in Črnogorci so imeli samostojni državi in sta bili zaveznici antantnih sil.

Bosna je bila ozemlje, od koder je avstroogrška vojska začela ofenzivo proti Srbiji. Srbska vojska jo je porazila v bitki pri Ceru in Kolubari. V teh bitkah so se v sklopu avstroogrške vojske bojevali bosansko–hercegovski polki ter enote iz Hrvaške in Slavonije v sklopu 13. avstroogrškega korpusa. Proti srbski in črnogorski vojski na zgornji Drini so sodelovali trije dalmatinski pehotni polki (glej Tomac, 1973: 66 in 161). Zanimivo pa je, da so se že na začetku vojne v vrste srbske vojske vključevali slovenski, hrvaški, srbski in bosanski prostovoljci, imenovani dobrovoljci, iz območja Avstro–Ogrske (glej Turk, 1978: 16).

Večina političnih strank jugoslovanskih narodov v okviru Avstro–Ogrske je javno poudarjala svojo lojalnost do vojaško–političnih ciljev te države, zavaljo svoje politične tradicije, kot zaradi oportuniteti. Toda kljub temu, so bolj kot kdajkoli prej nastajali politični koncepti za rešitev jugoslovanskega vprašanja, tako v Srbiji kot v deželah jugoslovanskih narodov pod Avstro–Ogrsko.

Srbska skupščina je na predlog srbske vlade, po uspešni cerski in kolubarski bitki decembra 1914, v Nišu sprejela deklaracijo, s katero je od zaveznic zahtevala priznanje, da je vojni cilj Srbije močna država, ki bo združevala vse Srbe, Hrvate in Slovence. S tem se je srbska vlada v mednarodni javnosti predstavila kot središče jugoslovanskega gibanja (glej Janković, 1973: 38–41). Kot je prepričan Pleterski, »je bil za srbsko vlado predstavljen jugoslovanski program optimalno razširjena varianta tradicionalnega »malega« programa, v katerem je bila predvidena priključitev Bosne in Hercegovine k s Črno goro združeni Srbiji« (Pleterski, 1976: 116).

Pri jugoslovanskih narodih v okviru Avstro – Ogrske, sta bila med prvo svetovno vojno prisotna dva politična programa. Prvi je bil izražen v Majniški deklaraciji in je predvideval ustanovitev južnoslovanske države, ki bi predstavljala ob avstrijskem in ogrskem tretji enakopravni del monarhije. Drugi koncept pa je predstavil Jugoslovanski odbor, ki je predvideval združitev južnih Slovanov iz območja Avstro–Ogrske s Kraljevino Srbijo. Po razpadu Avstro–Ogrske je bila formirana Država Slovencev, Hrvatov in Srbov. Imela je velike težave predvsem zaradi italijanskih ozemeljskih zahtev po zahodnem delu njenega ozemlja in ker ni dobila mednarodnega priznanja. Izhod iz zapletenega položaja so politiki te države iskali v političnem približevanju s Kraljevino Srbijo, s katero so se 1. decembra 1918 združili v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (glej Matković, 1998: 40 in 42-44). Potrebno je poudariti, da za to dejanje prej ni obstajal neki skupni politični program, s katerim bi soglašali vsi združiteni narodi.

Srbska vlada in kraljevi dvor sta si zagotovila dominantno politično vlogo v novi državi in tudi uresničila staro zamisel o združitvi vseh Srbov v eni državi. »Večina slovenskih in hrvaških politikov si je želela pred združitvijo zagotoviti srbsko obljubo o enakopravnosti Srbov, Hrvatov in Slovencev ter avtonomijo za Slovenijo in Hrvaško znotraj nove države, vendar na to srbski oblastniki niso pristali« (Petranović in Zečević, 1985: 123). Številne nedorečenosti glede državne in politične ureditve ob nastanku Kraljevine SHS so generirale mnoga politična in družbena nasprotja.

3.4. BISTVENI VZROKI ZA RAZOČARANJE JUGOSLOVANSKIH NARODOV NAD SKUPNO DRŽAVO KRALJEVINO SHS OZIROMA KRALJEVINO JUGOSLAVIJO

Formiranje jugoslovanske države leta 1918 je bil zapleten zgodovinski proces. Upoštevati je potrebno, da ti narodi vse do takrat niso nikoli živeli v skupni državi. Poleg tega so med njimi obstajale precejšnje zgodovinske, kulturne, verske, gospodarske in druge razlike. Ni pa bilo zanemarljivo dejstvo, da so bili ti narodi v prvi svetovni vojni v spopadu, čeprav nekateri med njimi kot orožje drugih.

Ko se je pripravljala in izvedla združitev jugoslovanskih narodov v Kraljevino SHS, je že bil končan proces oblikovanja večine narodov na jugoslovanskem

prostoru. Zagotovo so se dokončno oblikovali slovenski, hrvaški in srbski narod. Vsaj to dejstvo je narekovalo takšno politično ureditev države, v kateri bi morali priznati pravico obstoja in nadaljnjega razvoja slehernemu narodu.

Predvsem meščanske politične sile v Srbiji in manjše skupine pri Slovencih ter Hrvatih so poudarjale, da so Slovenci, Hrvati in Srbi samo plemena enega enotnega jugoslovanskega naroda. Zagovarjali so mnenje, da je treba državo urediti čim bolj centralistično uniformno, ker bo le tako pospešen proces kulturnega in političnega zблиževanja. Z združitvijo posameznih plemen v en narod bi naj bile ukinjene vse medsebojne razlike in specifične značilnosti posameznih narodov.²³

Z Vidovdansko ustavo²⁴ sprejet centralistični in unitaristični koncept ureditve države je ustrezal velikosrbskim političnim predstavam in potrebam. S takšno državno ureditvijo, meni Pleterski, si je »srbska politična elita želela s političnimi sredstvi zagotoviti vodilno vlogo v državi, čeprav je bila Srbija gospodarsko in socialno precej slabše razvita od Hrvaške in Slovenije« (Pleterski, 1976: 142).

Večstrankarski parlamentarizem ni mogel sam po sebi uresničiti demokratičnih političnih svoboščin po zgledu parlamentarnih sistemov v nekaterih zahodnoevropskih državah. Osnova politične diferenciacije je bilo vprašanje državne ureditve, oziroma stališče do nacionalnega vprašanja. Ves čas je prihajalo do spora med meščanskimi političnimi strankami, ki so se v grobem razdelile na dva temeljna bloka, v vladajoči hegemonistično–centralistični in opozicijski federalistični, ta pa je bil precej neenoten v delovanju. Centralistično–hegemonistični²⁵ blok je vztrajal na oblasti s pomočjo prirejenega volilnega sistema in predvsem s pomočjo političnih kupčij s strankami federalističnega bloka. V teh kupčijah se je pogostokrat znašla Slovenska ljudska stranka, ki je bila jeziček na tehtnici in je nosilec velikosrbske hegemonije omogočala izolacijo hrvaških politikov. Vse bolj je v ospredje prihajal konflikt med hrvaškim avtonomaštvom in velikosrbskim centralizmom.

²³ Takšen pogled ni upošteval, da se narodi ne formirajo samo glede na jezik, ki pri teh narodih tudi ni bil enak, ampak na celem spletu kulturnih in civilizacijskih elementov in ti so bili pri južnoslovanskih narodih različni.

²⁴ Sprejeta je bila leta 1921.

²⁵ Najvplivnejša politična stranka tega bloka je bila srbska Narodna radikalna stranka.

Mnogo težje kot Slovencem in Hrvatom je bilo Makedoncem in Muslimanom. Makedoncem so prepovedali ime in jezik, deželo pa razglasili za Južno Srbijo. Muslimane so skušali asimilirati Srbi in tudi Hrvati. Močan pritisk je bil vršen tudi na narodne manjšine, še posebej na Albance na Kosovu. Srbski vladajoči politiki so nameravali nasilno spremeniti nacionalni sestav v tej pokrajini.

Mednacionalna nasprotja so preraščala v sovraštvo. Najostrejša so bila nesoglasja med političnimi predstavniki srbskega in hrvaškega nacionalizma. Nasprotja so bila tako globoka, da je prišlo celo do oboroženega obračuna med politikami v parlamentu.²⁶ Ta dogodek in skrajno zaostreni odnosi med političnimi silami so bili podlaga kralju za uvedbo šestojanuarske diktature leta 1929. Kralj je odpravil Vidovdansko ustavo, razpustil Narodno skupščino, prepovedal delovanje političnih strank in preimenoval državo v Kraljevino Jugoslavijo. Po uvedbi diktature so se še dodatno zaostрили mednacionalni odnosi zaradi novega poskusa hegemonističnih in unitarističnih sil, da bi ustvarile enoten jugoslovanski narod. V državi so se vrstili politični umori, nastale so prve ustaške skupine, ki so izvajale teroristične napade in diverzije.

Po atentatu ustaških emigrantov na kralja Aleksandra, oktobra 1934 v Marseillu, je popustila ostrina diktature. Po sporazumu med srbsko in hrvaško politično elito je bilo ugodeno hrvaškim zahtevam po avtonomiji. Ustanovljena je bila Banovina Hrvaška, kot edina avtonomna politično–teritorialna enota v državi. Jugoslovanska vlada je prenesla vrsto pristojnosti na upravo banovine (glej Pirjevec, 1995: 101–102).

Ta sporazum je skrival v sebi nove zaplete v mednacionalnih odnosih. Banovini Hrvaški so priključili precej ozemlja Bosne in Hercegovine, njeni vodilni politiki pa so odkrito kazali interese do njenega celotnega ozemlja. Nasprotno pa so velikosrbski politiki naredili načrt o vzpostavitvi ozemlja srbskih dežel, med katere so šteli poleg Srbije, še Bosno in Hercegovino, Vojvodino in Črno goro. Začela se je nova faza zaostrovanja med velikosrbskimi in velikohrvaškimi političnimi silami, ki niso upoštevale interesov drugih narodov v državi.

²⁶ Poslanec srbske radikalne stranke Puniša Račić je v parlamentu streljal na hrvaške poslance. Od dobljenih ran sta umrla dva poslanca Hrvaške kmečke stranke in njen predsednik, tudi poslanec, Stjepan Radić (glej Pirjevec, 1995: 47).

V začetku druge svetovne vojne je bilo stališče jugoslovanske vlade do obeh vojskujočih strani najprej nevtralnno, kasneje, 25. marca 1941 pa je podpisala pristop k trojnemu paktu. Pod pritiskom množic je bila vlada čez dva dni strmoglavljena z vojaškim udarom. Nova vlada generala Simovića sporazuma ni preklicala, iskala pa je vezi z zahodnoevropskimi državami in Sovjetsko zvezo. Nacistični sili, Nemčija in Italija, sta ob podpori Madžarske in Bolgarije 6. aprila 1941 napadli Jugoslavijo in v dvanajstih dneh, skorajda brez odpora, porazili njeno vojsko.

Tako je prva državna tvorba jugoslovanskih narodov izgubila samostojnost, v kateri ni manjkalo razočaranja zaradi nerešenih političnih, socialnih, ekonomskih, nacionalnih in drugih vprašanj. Še najbolj se je na ta vprašanja in na njihovo reševanje osredotočila v ilegali delujoča Komunistična partija Jugoslavije. Začela je organizirati oborožen odpor proti okupatorju za nacionalno osvoboditev. Zaradi osovražnega režima Kraljevine Jugoslavije, ki je dušil razvoj v njej živeče narode, Komunistična partija Jugoslavije ni v ospredje postavljala boja za ohranitev države. Poudarjala je boj proti okupatorju, za nacionalno in socialno osvoboditev. Z izgrajevanjem relativno avtonomnih nacionalnih političnih in vojaških oblasti so med vojno nastajali temelji bodoče federativne ureditve države. Komunistična partija Jugoslavije je obljubila tudi korenite socialne spremembe, ki bi naj vzpostavile pravičen socialistični družbeni red. To so bili pglavitni temelji, na katerih je prišlo do ponovne združitve jugoslovanskih narodov v Demokratično federativno Jugoslavijo.

4. GENOCID MED JUGOSLOVANSKIMI NARODI MED DRUGO SVETOVNO VOJNO

4.1. OKUPACIJA IN RAZKOSANJE KRALJEVINE JUGOSLAVIJE

V Kraljevini Jugoslaviji je politična, ekonomska in socialna kriza ter kriza mednacionalnih odnosov dosegla vrhunec tik preden so se jo odločile napasti nacifašistične sile. Ti dejavniki so odločilno vplivali na slabosti obrambnega sistema države. Nacifašistični Nemčija in Italija sta ob podpori Madžarske in Bolgarije skorajda brez odpora porazili vojsko Kraljevine Jugoslavije in jo razkosali. Politični položaj posameznih delov okupirane države je bil različen, čeprav je bil realen status zelo podoben ali enak, ker so vsi jugoslovanski narodi prešli pod režime nacifašističnih sistemov okupacijskih sil, ki so jim asistirale kvislinške skupine.

Slovenija je bila razdeljena med Nemčijo, Italijo in Madžarsko. Slovensko Koroško, Gorenjsko, Štajersko in ožji pas na desnem bregu Save, od Litije navzdol so zasedli Nemci. Dolenjska z Ljubljano in Notranjska sta bili pripojeni k Italiji, ki je to ozemlje poimenovala Ljubljanska pokrajina. Madžarska si je prisvojila Prekmurje. Okupatorske države so zasedena ozemlja priključile k svojim državam in na njih vpeljale svoj družbeni red. Slovenskemu narodu je grozila nevarnost uničenja.

Iz večjega dela Hrvaške, Bosne in Hercegovine ter Srema je bila ustanovljena kvislinška tvorba Neodvisna država Hrvaška, nad katero naj bi Italija prevzela dvajsetletni protektorat. Baranja in Medjimurje sta bili pripojeni k Madžarski, večji del Dalmacije, hrvaškega primorja in otokov pa si je prilastila Italija. Čeprav je bila Neodvisna država Hrvaška pod italijanskim protektoratom, je dejansko oblast v tej kvislinški tvorbi imela Nemčija.

Srbija je prišla pod režim vojaške okupacije v mejah pred balkanskimi vojnami. Bolgarija je zasedla dele vzhodne Srbije, Madžarska Bačko, pod nemško upravo pa je bil Banat. Proti koncu avgusta 1941 so Nemci formirali vlado zasedene Srbije in za predsednika imenovali generala Milana Nedića,

nekdanjega ministra vojske in mornarice Kraljevine Jugoslavije. Ta srbska kvislinška administrativna garnitura je bila v »funkciji nemške okupacijske uprave« (Petranović, 1989: 68).

Večji del Makedonije je pripadel fašistični Bolgariji, zahodni del pa je bil pripojen k tako imenovani Veliki Albaniji.

Črno goro je italijanska vlada razglasila za neodvisno državo pod njenim protektoratom in bi naj imela podoben status kot Neodvisna država Hrvaška. Po črnogorski vstaji 13. julija 1941 je Italija razveljavila akt o neodvisnosti in na čelo Črne gore postavila svojega guvernerja.

Ozemlje, na katerem živi večinsko albansko prebivalstvo, to je večji del Kosova in Metohije, zahodni del Makedonije in manjši obmejni del Črne gore, je Italija priključila k tako imenovani Veliki Albaniji, v kateri so imeli oblast albanski nacionalisti.

Okupatorji so pri delitvi ozemlja razpadle države Kraljevine Jugoslavije spretno izkoristili vrsto zgodovinskih okoliščin, kot so bile brutalnost propadlega režima, splošna zaostalost in še posebej mednacionalna nasprotja. Pravzaprav so skušali z razplamtevanjem etničnih strasti obvladovati zasedena ozemlja s kar najmanjšimi lastnimi vojaško–policijskimi silami, zato so skorajda povsod spodbujali razvoj kolaboracije.

Kolaborantske sile z nacionalističnimi programi so ob pomoči okupatorjev formirale oborožene sile. Skupna značilnost vseh je bila, da so se skupaj z agresorji borili za uničenje protinacionalistično orientiranih sil narodnoosvobodilnega boja. Za dosego separatističnih načrtov so se nekatere med sabo vojaško spopadale in vršile etnično čiščenje ozemelj, na katerih so živeli pripadniki drugih narodov. Na Hrvaškem ter v Bosni in Hercegovini se je med Hrvati in Muslimani razvilo profašistično separatistično ustaško gibanje. V Srbiji se je razvilo velikosrbsko usmerjeno četniško gibanje. Svoj vpliv je širilo tudi na ozemlja izven Srbije, ki jih je naseljevalo srbsko prebivalstvo. Na območju Kosova in Metohije so albanski nacionalisti nameravali ustvariti etnično čisto pokrajino in jo priključiti k Veliki Albaniji. Kolaboracija se je pojavila tudi med Slovenci in Makedonci, vendar se ta ni zapletla v mednacionalne vojaške

spopade, ampak je svoje sile usmerila samo proti silam narodnoosvobodilnega gibanja.

4.2. USTAŠKI GENOCID NAD SRBI NA OBMOČJU NEODVISNE DRŽAVE HRVAŠKE

Z dogovorom Nemčije in Italije je bila 10. aprila 1941 razglašena Neodvisna država Hrvaška (NDH),²⁷ ki je obsegala poleg večjega dela ozemlja Hrvaške še Bosno in Hercegovino ter Srem. Oblast v njej je prevzela ustaška profašistična in skrajno nacionalistična organizacija na čelu z dr. Antejem Pavelićem. Nemci niso bili zainteresirani za Pavelića, saj so ga smatrali za »človeka iz Rima«, s pomočjo katerega želi italijanska politika uresničiti svoje načrte« (Matković, 1994: 43). Zato so predhodno, še pred zlomom Jugoslavije, ponudili vodilni položaj v bodoči hrvaški državi Vladku Mačeku, voditelju Hrvaške kmečke stranke, pred vojno najvplivnejše politične stranke na Hrvaškem. Ponudbo je zavrnil, pristaše te stranke in administracijo bivše Banovine Hrvaške pa je pozval k sodelovanju z novo oblastjo²⁸. Šele potem je Hitler sprejel Pavelića za voditelja v vzpostavljeni Neodvisni državi Hrvaški.

Čeprav sta Italija in Nemčija uradno priznali hrvaško državo, sta na njenem ozemlju zadržali vojaške sile. Pavelić je Italiji odstopil del Dalmacije in večino jadranskih otokov.²⁹ Kljub dogovorjenemu zavezništvu so italijanske sile skušale čimbolj destabilizirati hrvaško državo (npr. podpora četnikom) s ciljem, da utrdijo in povečajo vpliv na njenem območju. Zunanja politika NDH je bila popolnoma usklajena z nemškimi in italijanskimi zahtevami (glej Matković, 1998: 244).

Neodvisna država Hrvaška ni imela ustave, parlamentarnih institucij in večstrankarstva. Vlada je bila sestavljena iz najvplivnejših prvakov ustaškega gibanja. Predsednik vlade je bil Ante Pavelić, hkrati pa je bil z nazivom poglavnik tudi šef države. Kot šef države in predsednik vlade je sprejemal vse pomembne odločitve iz področja notranje in zunanje politike države, imenoval in razreševal je pomembne funkcionarje v državni upravi in vojski in je bil tudi

²⁷ Neodvisno državo Hrvaško je razglasil Evgen Kvaternik, ki je bil vodja ustašev v domovini. Pod svojo ingerenco je imel domobransko vojsko. V nasprotju s Pavelićem je zagovarjal vojaško in ne ustaško diktaturo, zato ga je Pavelić izgnal iz NDH (v Avstrijo).

²⁸ Vladka Mačeka, predsednika Kmečke stranke, je ustaški režim kasneje poslal v internacijo, ker je zahteval prekinitev sodelovanja države s nacifašističnimi silami in povezavo z zahodnimi zavezniki.

vrhovni poveljnik vojske. Ker država ni imela zakonodajnega politično predstavniškega telesa, je vlada s Pavelićem na čelu sama izdajala zakone in zakonske odredbe. V mesecu januarju 1942 je bilo sklicano prvo zasedanja parlamenta (Sabora), ki pa ni imel zakonodajne oblasti. Na zasedanju niso bili izvoljeni, ampak s Pavelićevo odredbo določeni poslanci. Nato se je sestal še samo dvakrat (Matković, 1994: 77-81).

Ustaški režim je obstoj Neodvisne države Hrvaške prikazoval kot »uresničitev stoletnih sanj hrvaškega naroda, da formira državo v okviru nacionalnih in etničnih mej« (Peršen, 1996: 9) in kot rešitev hrvaškega nacionalnega vprašanja. Korenine genocidnosti ustaškega režima izhajajo iz ideje o obstoju hrvaškega življenjskega prostora, »v katerem ni bilo mesta za Srbe in Žide, katerih prisotnost bi rušila nacionalno čisto državo ter za Cigane, ki bi naj bili rasno inferiorni« (Petranović, 1989: 59). Od tod je ta režim črpal opravičila za genocidna dejanja, katerih cilj je bil ustvariti etnično čisto veliko hrvaško državo. Ideološko je bilo ustaštvo »orientirano proti komunizmu in proti zahodni demokraciji« (Basta, 1971: 89). V svojih temeljih pa je »ustaško gibanje temeljilo na rasizmu in antisemitizmu« (Strugar, 1980: 34).

Ustaški režim je bil po eni strani poslušen svojim gospodarjem, po drugi strani pa je od vsega začetka izvajal hud teror nad nehrvaškimi narodi, zlasti nad Srbi, Židi in Romi.³⁰ Brezkompromisen obračun je ustaška oblast napovedala tudi tistim Hrvatom in Muslimanom, ki so bili zaradi »nehrvaškega obnašanja označeni kot izdajalci naroda« (Jelić–Butić, 1977: 26).

V NDH je bila pestra nacionalna struktura. V njej je bilo okoli 5 milijonov Hrvatov, 1,9 milijona pravoslavnih Srbov in okoli tri četrt milijona Muslimanov (glej Dedijer, 1987: 184). S proglastitvijo Muslimanov za del hrvaškega naroda je ustaška oblast dobila aktivno podporo dela muslimanskih politikov, naroda in islamskih verskih vrhov.³¹ S tem je bila muslimanska identiteta postavljena pod

²⁹ Razmejitev je bila dosežena z rimskimi sporazumi, ki so bili podpisani 18. maja 1941. Podpisani sporazumi so vsebovali mnoge obveze NDH do Italije (glej Matković, 1998: 244).

³⁰ Nacionalistična ideologija ustaškega gibanja je bila materializirana v zakonodaji NDH, ki je temeljila tudi na antisemitizmu in rasizmu, zato so bile prve žrtve genocida tam živeči Židi, pa tudi Romi kot nejugoslovanska naroda. Ker genocid nad njimi ni predmet proučevanja v tej nalogi, bodo obravnavani le v minimalnem obsegu.

³¹ Vzroke za lojalnost in sodelovanje dela Muslimanov z ustaškim režimom je potrebno iskati v podrejenem položaju, ki so ga imeli v Kraljevini Jugoslaviji. Priznavali so jih izključno za versko, ne pa tudi za narodno skupnost. Purivatra je navedel številne primere kraj in pregonov Muslimanov iz tega

vprašaj. Ustaška oblast je hotela doseči hitro zlitje Bosne in Hercegovine s Hrvaško, kar je med Muslimani izzvalo diferenciacijo in odpor« (Petranović, 1989: 94).

Srbi na ozemlju Neodvisne države Hrvaške so bili razglašeni za sovražnike države in zato obsojeni na likvidacijo. Poglavar ustaške države Ante Pavelić je predstavil načrt, po katerem »je nujno potrebno pobiti tretjino Srbov v NDH, tretjino prekrstiti v katoliško vero, preostale pa deportirati v Srbijo« (Dedijer, 1987: 147).

Hrvaški politični veljaki so takoj po ustanovitvi začeli z javno politično gonjo proti tam živečim Srbom. Tako je hrvaški minister Budak na javnem zborovanju v Križevcih 6. junija 1941, ko je govoril na ustaški skupščini o vprašanju likvidacije pravoslavja dejal, da je NDH država dveh ver, katoliške in muslimanske. Isti minister je 8. julija 1941 v Vukovarju dejal, da so Srbi pritepenci iz vzhoda. Nato je v Gospiču trdil, da je potrebno del Srbov pobiti, drugi del izseliti, ostale pa pokatoličiti in jih pretvoriti v Hrvate. Minister Žanić je v Novi Gradiški 3. junija 1941 izjavil, da je NDH država Hrvatov in da bodo ustaši uporabili vsa sredstva, da bo to tudi postala. Potrebno jo je očistiti Srbov, na njihove domove pa bodo naseljeni Hrvati iz Amerike. Minister pravosodja Puk je v Križevcih 6. julija 1941 Srbom izrekel zahtevo po prostovoljni izselitvi, v nasprotnem primeru jih bodo izgnali s silo (glej Dedijer, 1987: 185-188). To je le nekaj primerov politične gonje proti Srbom. Na tej politični platformi je ustaška oblast kmalu po prevzemu oblasti sprejela »protisrbsko« zakonodajo:

- Zakonska odredba o prepovedi cirilice in na njej temelječa izvedbena odredba iz 25. aprila 1941. Z njo je bila prepovedana uporaba cirilice v javnem in privatnem življenju.
- Zakonska odredba o prestopu iz ene vere v drugo iz 3. maja 1941. Po njej je morala vsaka oseba vložiti prošnjo na okrajno oblast, če je hotela prestopiti v katoliško vero. Za prestop so morali zainteresirani dobiti potrdilo o »osebni neomadeževanosti«, ki so ga izdajale občinske in okrajne oblasti. Teh potrdil niso smeli izdati določenim kategorijam

časa, ki so jih »izvajali sodržavljani pravoslavne vere v svoji zanesenosti, navdihnjeni z verskim sovraštvom do mirnega muslimanskega prebivalstva« (Purivatra, 1977: 36).

srbskega prebivalstva, kot npr. učiteljem, duhovnikom in drugi inteligenci, bogatim trgovcem in obrtnikom.

- Zakonska odredba o ustanovitvi Državnega ravnateljstva za obnovo iz 24. junija 1941. V delokrog Državnega ravnateljstva za obnovo so spadale dejavnosti, ki so bile povezane s priseljevanjem prebivalstva, urejanjem njegove nastanitve, izseljevanjem prebivalstva, prevzemanjem in predajo njegovega premoženja priseljenim. Za izvajanje teh nalog je moralo ustanoviti okrajne izpostave. Po tej odredbi je moralo Državno ravnateljstvo za obnovo ustanoviti posebno policijo za izvajanje njegovih nalog. V okviru tega ravnateljstva je bil ustanovljen Verski oddelek, ki se je ukvarjal z izvajanjem prestopa iz pravoslavne v katoliško, protestantsko in muslimansko vero.
- Odredba o obvezni prijavi Srbov iz 7. junija 1941. Po določbah te odredbe se je moralo vso srbsko prebivalstvo, ki se je naselilo na ozemlju NDH po januarju leta 1900, prijaviti okrajnim oblastem v roku desetih dni po njeni objavi. Tiste, ki tega niso storili v predpisanem roku so smatrali za vojne ujetnike.
- Ministrska odredba o nazivu »grško–vzhodna vera« iz 18. junija 1941. S to odredbo se je naziv srbska pravoslavna vera zamenjal z grško–vzhodna vera.
- Zakonska odredba o ukinitvi julijanskega koledarja iz 4. decembra 1941. Z njo so morali tudi pripadniki »grško–vzhodne« vere uporabljati gregorjanski koledar.
- Odredbi o zamenjavi imena mesta Srijemska Mitrovica v Hrvatska Mitrovica iz 15. julija 1941 in zamenjavi imena mesta Sremski Karlovci v Hrvatski Karlovci iz 27. junija 1941.
- Zakonska odredba o konfiskaciji lastnine srbskih zavodov in ustanov iz 19. septembra 1941. Po tej odredbi je lastnina srbskih zavodov in ustanov v Hrvatskih Karlovcih postala last države NDH.
- Zakonska odredba o hrvaškem jeziku, o njegovi čistosti in o pravopisu iz 14. avgusta 1941. S to odredbo je bila dovoljena izključno raba hrvaškega jezika. Tam živeči Srbi se po izdaji te odredbe niso smeli

javno ustno in pisno izražati v svojem jeziku. Ustanovljena komisija za čistost hrvaškega jezika je vršila nadzor in kršiteljem izrekala kazni.

- Zagrebška policija je v začetku maja 1941 izdala prepoved gibanja Srbom ponoči v mestu in izdala ukaz o izselitvi Srbov iz njihovih stanovanj iz severnega dela mesta Zagreb, iz tako imenovane elitne četrti (Zakoni zakonske odredbe i naredbe od I-V, 1941).

To je bil uvod v množične aretacije, prisilna izseljevanja, masovne poboje ljudi, brez sojenja, v naseljih in taboriščih, begunstvo Srbov v Srbijo in od Italijanov okupirano Dalmacijo, prisilna prestopanja iz pravoslavne v katoliško vero, prepoved delovanja srbskih društev in organizacij ter uničevanje ali podržavljanje njihovega premoženja in nepremičnega premoženja in vojaške spopade s srbskimi uporniški silami.

Režim NDH je razpolagal s svojimi oboroženimi silami. Elitne in najbolj prepoznavne po okrutnih zločinih so bile enote Ustaške vojnice. Formirane so bile po zgledu SS enot v Nemčiji in legij črnih srajc v Italiji ter so predstavljale jedro vojske ustaškega političnega gibanja. Pavelić je z okoli 250 ustaši prišel v Hrvaško iz Italije. Večina teh in tistih, ki so bili v domovini, je prevzelo poveljniške položaje v Ustaški vojnici. K tej skupini je potrebno »prišteti še okoli 4000 ustašev, ki so pomagali ustanoviti in razglasiti Neodvisno državo Hrvaško« (Strugar, 1980: 26). Enote te vojske so najprej tvorili prostovoljci, kasneje pa so bili v njih tudi mobiliziranci. Ustaška vojnica je bila privilegirana in poveljniki njihovih enot so imeli precejšnjo samostojnost. Posamezni ustaški aktivisti so okoli sebe zbirali skupine oborožencev, ki so jih imenovali »divji ustaši ali ustaška milica« (Strugar, 1980: 26). Največ jih je bilo v Liki, Kninski krajini ter v Bosni in Hercegovini. Te skupine so vdirale v srbske vasi, ropale po hišah in pobijale ljudi. »V teh zločinstvih so bile tako okrutne, izgovarjale so se, da ščitijo Hrvate in Muslimane pred četniki, da je bil sam šef Neodvisne države Hrvatske 9. avgusta 1941 prisiljen izdati odredbo o njihovi ukinitvi« (Strugar, 1980: 26). To je storil tudi zaradi opozoril nemškega poveljstva oziroma generala Glaisa von Horstenaua, ki je julija 1941 »ustaško revolucijo« imenoval za »najbolj krvavo in grozovito« (Jelić-Butić, 1977: 192).

V Hercegovini in vhodni Bosni so poveljniki orožniških postaj imeli na voljo manjše oborožene skupine hrvaških in muslimanskih prebivalcev, tako

imenovano milico, ki je bila namenjena za boj proti četnikom, srbskemu prebivalstvu in vstajnikom. Črna legija je bila elitna ustaška enota, »znana po zverinstvih v Bosni okoli Donjega Vakufa, Bugojna in Kupresa« (Duraković, 1994: 36).

Ob Ustaški vojnici je v Neodvisni državi Hrvaški delovala še domobranska vojska, ki je bila v podrejenem položaju. Privilegiran položaj ustašev je v domobransko vojsko vnašal nemir in zaostrovanje odnosov med njima. Tudi med ustaši je prihajalo do sporov med tistimi, ki so bili utemeljitelji in tistimi, ki so se priključili kasneje. Po reorganizaciji vojske leta 1944 so bile formirane skupne ustaško–domobranske enote, ki so bile podrejene nemškemu poveljstvu. Italijani so bili na začetku zadržani glede ustanavljanja hrvaške vojske na njihovem okupacijskem območju, vendar so iz podobnih razlogov kot Nemci nadzorovano dovoljevali njen razvoj. Z razmahom in z vojaškimi uspehi oboroženih sil NOB so Nemci in Italijani hrvaško vojsko vključevali v boje proti njim (glej Petranović, 1989: 97).

V prvih dneh obstoja NDH so Nemci dovolili formiranje domobranskih in ustaških enot na svojem okupacijskem območju, ki je lahko štelo 16.000 oboroženih ljudi. Zaradi lastnih potreb so Nemci dovoljevali in podpirali povečevanje števila vojakov v enotah NDH.³² V ustaški vojnici se je število njihovih pripadnikov gibalo od 42.000 v letu 1942 do 76.000 v letu 1944. Domobranska vojska se je formirala z mobilizacijo in je v letu 1941 štela okoli 61.000, ob koncu leta 1942 okoli 110.000, ob koncu leta 1943 okoli 130.000 ter v novembru 1944 okoli 70.000 vojakov.³³ Poveljniški kader je bil na začetku iz vrst častnikov bivše avstroogrske in kraljeve jugoslovanske vojske. Dejanske ingerence v operativnem smislu so nad to vojsko imela italijanska in nemška poveljstva, tako da je bilo domobranstvo tretirano kot pomožni del vojno okupacijskih formacij. Poleg omenjenih oboroženih sil je delovala še žandarmarija in policija. Pomembno vlogo je imela tajna policija Ustaška nadzorna služba, ki je bila direktno podrejena poglavarju Paveliću. (glej Boban, 1990: 295-296).

³² Vojsko NDH so koristili za boj proti silam NOB in za uporabo na drugih frontah. Tako je okoli 4.000 hrvaških vojakov sodelovalo v bitki pri Stalingradu. V Bosni so Nemci organizirali 13. SS Handžar divizijo, v kateri je bila večina muslimanov in ki je zagrešila mnoge zločine tudi nad Srbi.

³³ Zmanjšanje števila je bila posledica vojaških porazov, dezerterstva in neodziva regrutov.

Sodišča so bila le sredstvo za izvajanje zločinov ustaških oblasti. Z velikim številom kazenskih sodišč so skušale ustaške oblasti ustvariti vtis zakonitosti za storjena zločinska dejanja. Poleg rednih sodišč so bila organizirana še izredna, hitra in hitra premična. V večini primerov so ta sodišča po kratkem postopku izrekala drastične kazni, najpogosteje smrtne, brez pravice na pritožbo. Toda večina žrtev je bilo ubitih brez kakršnegakoli sodnega postopka. Tako proti odločitvi policije (po zakonski odredbi iz 25. 11. 1941) o napotitvi v taborišča za žrtve ni bilo pravnega varstva (glej Basta, 1971: 91-92).

Nacistično biološko koncepcijo o superiornih in inferiornih rasah je ustaški režim izvajal s pomočjo državnega aparata z namenom, da doseže temeljni strateški cilj, ki je bil, ustvariti etnično čisto veliko hrvaško državo. Od tod je ta režim črpal opravičila za različne oblike genocida nad Srbi, ki jih je mogoče razvrstiti v:

- Čiščenje terena s tako imenovanimi kazenskimi ekspedicijami, ki so na licu mesta pobili vse prebivalstvo, ki se je takrat tam znašlo. Ta območja so bila pogostokrat še izropana in požgana.
- Prisilno izseljevanje prebivalstva izven območja države, zlasti v Srbijo.
- Zastraševanje srbskega prebivalstva, ki se je zaradi tega odločilo za begunstvo.
- Organiziranje koncentracijskih taborišč.
- Prekrščevanje pravoslavnih Srbov v katoličane.

Omenjene oblike izvajanja genocida ustaških oblasti so bile pogostokrat med sabo povezane.

Ustaške oblasti so na začetku v krajih naseljenih z večinskim srbskim prebivalstvom vršile aretacije in poboje uglednih in vplivnih ljudi, npr. politično vplivne, premožnejše, učitelje, pravoslavne duhovnike. Kasneje pa so masovno zbirali ljudi pod pretvezo, da bodo posredovali določene podatke, odšli na opravljanje dela in prekrščevanje.

O številu žrtev ustaškega genocida nad Srbi ni točnih podatkov.³⁴ Po razpoložljivih podatkih je bila prva akcija čiščenja in masovnega ubijanja izvedena v vasi Gudovac pri Bjelovarju, kjer so 28. aprila 1941 ustaški klavci

³⁴ Posamezni zgodovinarji (npr. Dediđer, Miletić, Basta, Jelić-Butić, Boban, Peršen, Pribičević, Petranivić, Duraković, Purivatra, Čekić, Matković, Strugar, Bilandžić), ki se ukvarjajo s to problematiko navajajo različne številke žrtev za posamezna genocidna dejanja ustaških oblasti.

pobili 184 srbskih kmetov. Naslednjo takšno akcijo so izvedli 9. maja 1941 na Kordunu v vasi Blagaj, ko so iz vasi in njegove okolice zbrali srbsko prebivalstvo pod pretvezo, da jih bodo zaslišali. Nekaj nad 500 nedolžnih in nič hudega slutečih Srbov se je odzvalo na to ustaško zahtevo. Vse zbrane so na zverinski način pobili, večino so jih zaklali. Na podoben način je bilo pobitih 780 Srbov v Prijebaju pri Plitvičkih jezerih. Pokole Srbov so nadaljevali v Doljni Suvaji pri Srbu (okoli 170), Divuselu pri Gospiču (okoli 120) in v drugih vaseh v Liki (glej Basta, 1971: 92-95). Tako imenovano čiščenje terena so ustaši vršili zlasti na območjih Banije, Korduna, Slavonije, Moslavine, Posavine, Srema, Cetinske in Kninske krajine, kot tudi na ozemlju Bosne in Hercegovine na območjih Bihaća, Krupe, Cazina, Kulen Vakufa, Kladuše, Bosanskega Petrovca, Mrkonić Grada, Ključa, Sanskega Mosta, Banja Luke, Prijedora, Bosanske Gradiške, Sarajeva, Vlasenice, Srebrenice, Rogatice, Čajniča, Foče, Višegrada, Mostarja, Gackega, Nevesinja, Trebinja, Bileće, Stolca. Po podatkih, ki so po Dedijerjevem mnenju precej točni, je bilo samo v juniju, juliju in avgustu 1941 60.000 srbskih žrtev masovnega čiščenja na celotnem teritoriju NDH (Dedijer, 1987: 411). Enega najhujših zločinov so izvedli pripadniki Paveličeve telesne bojne enote, ko so 7. februarja 1942 ubili okoli 2.300 prebivalcev vasi Drakulići, Šargova in Motika v okolici Banja Luke (Boban, 1989: 184). Poboje so ustaši pogostokrat vršili na najokrutnejše načine z uporabo hladnega orožja. Trupla, pogosto masakrirana, so pokopavali v masovne grobnice, jih metali v kraške jame ali pa jih puščali na kraju morije.

Tudi v Bosni in Hercegovini so bila izvršena masovna čiščenja na območjih, kjer je živelo precej oziroma večina srbskega prebivalstva, kajti cilj ustaških oblasti je bil iztrebiti ali pregnati iz NDH srbsko prebivalstvo preko reke Drine. Ustaši so avgusta 1941 izvršili množične pokole v okolici Livna, kjer naj bi izgubilo življenje okoli 600 Srbov, v Bosanski Kostjanici, kjer naj bi bilo v juliju 1941 ubito okoli 860 Srbov, v Kulen Vakufu, kjer pa naj bi bilo v avgustu 1941 ubito okoli 950 Srbov.

Ustaški režim je vršil masovne aretacije na osnovi t.i. »četniških list«, ki so se »začele v mesecu maju 1941 na vsem območju NDH« (Jelić–Butić, 1986: 29). Liste so sestavljali ustaši, ki so vsakega aretiranega Srba označili za četnika. Aretirane in zaprte so pošiljali v taborišča, v katerih so izvajali mučenja in

poboje. Hkrati z uničevanjem Srbov je ustaški režim vršil masovne likvidacije Židov po vzoru nacionalsocialistične politike do judovskega prebivalstva. Podobno so ravnali tudi z Romi. Poleg rasistične politike je ustaška oblast zaradi zavarovanja oblastnega položaja enako neusmiljeno ravnala tudi z vsemi tistimi Hrvati, Muslimani in drugimi, ki se niso strinjali z njenim režimom in ravnanjem. Sprva so organizirali t.i. zbirna taborišča, iz katerih so vršili deportacije v koncentracijska taborišča ali taborišča smrti. Prvo tako taborišče je bilo »Danica« pri Koprivnici. Temu so sledila taborišča v Jadovnem na Velebitu, Slanem na Pagu, Gospiču, v Loborgradu, Sremski Mitrovici, Đakovu, Sisku, Jastrebarskem, Tenju, Lepoglavi, Stari Gradiški, Bosanskem Petrovcu in Kruščici. Glavno in največje koncentracijsko taborišče je bilo v Jasenovcu (glej Basta 1971: 95-96). Taborišča so varovale in upravljale posebne enote, imenovane Ustaška obramba. V njih so bili samo tisti, ki so bili pripravljeni izvrševati najhujše zločine. Po številu taboriščnikov in žrtev je taborišče v Jasenovcu³⁵ spadalo med večja v Evropi v času druge svetovne vojne. V tem in drugih taboriščih niso bili žrtve samo Srbi, Židi in Romi, ampak so bili tudi mnogi nasprotniki ustaškega režima. Mogoče je soglašati z oceno, da so največji delež žrtev predstavljali taboriščniki srbske narodnosti. Ni pa mogoče pristati na enostranske ocene, da je bilo koncentracijsko taborišče Jasenovac izključno uničevalno taborišče. Pričevanja preživelih prič dokazujejo, da je bilo to taborišče delovno in uničevalno (Boban: 1990: 338-342).

Prisilno masovno izseljevanje srbskega prebivalstva iz območja NDH so ustaške oblasti izvajale ob podpori in sodelovanju nemških vojaških oblasti. Nemci so se odločili izseliti del prebivalcev iz okupiranega dela ozemlja Slovenije na območje NDH. Z ustaško oblastjo so se dogovorili, da bo ta iz NDH izselila enako število Srbov v Srbijo. Ustanovljeno je bilo posebno državno ravnateljstvo, katerega naloga je bila organizacija in izvedba deportacij srbskega prebivalstva iz države in sprejem ter nastanitev prisilnih priseljencev. Imelo je tri podružnice: v Banjaluki, Osijeku in Sarajevu. Vsi Srbi in njihovi

³⁵ O številu žrtev v taborišču Jasenovac se pojavljajo različne številke, celo milijon in več, pogosto se navajajo številke od 400.000 do 700.000 žrtev. Realnejši dokazujejo, da je bilo to število bistveno manjše, med 70.000 do 80.000. Najmanjše število navaja hrvaška katoliška cerkev, ki zatrjuje, da je bilo ubitih le okoli 40.000 žrtev. Hrvaški zgodovinar in politik Franjo Tuđman pa navaja število 50.000 tisoč žrtev (Dedijer:1987). Točno število bo težko ugotoviti, ker ustaške oblasti v času delovanja taborišča niso vodile točnih evidenc in ker so pred kapitulacijo večino dokumentacije uničili.

potomci, ki so se naselili na območju NDH po januarju leta 1900, so se morali prijaviti lokalnim oblastem. Popis srbskega prebivalstva so opravili tudi zato, da bi učinkoviteje potekalo prisilno izseljevanje. Mnoge Srbe so s celotnimi družinami prisilno privedli v zbirna taborišča, ki so bila ustanovljena v Slavonski Požegi, Bjelovarju, in Capragu pri Sisku (Matković, 1994: 159-160).

Deportacije bi naj izvedli v treh etapah od 7. junija do 31. oktobra 1941. V sredini julija 1941 so bila zbirna taborišča polna. Prisilno izseljevanje Srbov ni bilo izvedeno v načrtovanem obsegu, predvsem zaradi intenziviranja oboroženega odpora partizanskih sil in težav pri zagotavljanju nastanitve deportiranih. Po podatkih, ki jih navaja Dedijer, je bilo v Srbijo deportiranih 15.256 oseb iz ozemlja NDH. Deportacije so bile na nemško zahtevo ustavljene konec septembra leta 1941 (glej Dedijer, 1987: 481-482).

Del srbskega prebivalstva se je v strahu pred ustaškim terorjem odločil za begunstvo. Od teh jih je večina zbežala v Srbijo, nekaj pa tudi na italijansko okupacijsko območje, kjer so jim nudili zatočišče in celo med njimi spodbujali oborožen odpor s ciljem, da oslabijo režim v NDH. Po nemških podatkih je v Srbijo zbežalo okoli 137.000 Srbov iz NDH. Ker pa se niso vsi prijavili nemškim oblastem, se smatra, da je bilo njihovo število okoli 180.000 (glej Matković, 1994: 160).

Tako kot srbski narod je bila tudi srbska cerkev postavljena izven zakona in se je znašla pod udarom uničenja. Ustaški veljaki so ob pomembni podpori dela hrvaškega katoliškega klera poudarjali, da pomeni prehod iz pravoslavne v katoliško vero samo vrnitev k »veri očetov«, ker naj bi bili pravoslavni prebivalci na hrvaškem govornem področju katoliki, ki so v času Turkov pod pritiskom masovno prešli v pravoslavje (glej Krizman, 1983: 64). Odredbi o prehodu iz ene vere v drugo so sledila podrobnejša navodila za njeno izvajanje. Eno takšnih je bila okrožnica v zvezi s prekrščevanjem pravoslavnih Srbov v katolike, ki jo je izdalo ministrstvo za notranje zadeve. V njej pa so zapisane, sicer bolj splošne sankcije za tiste pravoslavne vernike, ki ne bodo opravili prostovoljnega prestopa v katoliško vero. Do jeseni 1941 so bili prehodi v katoliško vero posamični, pogosto zaradi strahu pred maščevanjem. V sporočilu, ki ga je izdalo Glavno tajništvo predsedstva vlade NDH, 13. januarja 1942 Ministrstvu za notranje zadeve je zapisano, da se Srbe, ki so prestopili v

katoliško vero smatra za Hrvate (Dedijer, 1987: 470). Prepovedali so delovanje pravoslavnih verskih šol in pravoslavno versko literaturo.

Škofovska konferenca je na zasedanju od 17. do 20. novembra 1941 v Zagrebu sklenila, da bo katoliška cerkev prevzela iniciativo za prekrščevanje, država pa materialno skrb za izvedbo te akcije (glej, Dedijer, 1987: 484). To je bil uvod v masovna prekrščevanja na celotnem ozemlju države.³⁶ Mnoge pravoslavne cerkve, samostane in druge verske objekte je doletela usoda spreminjanja njihove namembnosti, poškodovanja in rušenja. Takšnih je bilo po podatkih Dedirja okoli 240 na celotnem ozemlju NDH.

Najstrašnejšo usodo pa so doživele tiste pravoslavne cerkve, ki so jih ustaši spremenili v klavnice srbskih vernikov. Najhujši zločin te vrste se je zgodil avgusta 1941 v pravoslavni cerkvi v Glini, kjer so iz širšega območja tega mesta privedli okoli 1.800 Srbov pod pretvezo, da jih bodo prekrstili, v resnici pa so vse poklali.³⁷ Podobno se je zgodilo v cerkvah v krajih Švica, Kusojona v Slavoniji, Vrgin Most, Topovsko in Zborište v Bosanski Krajini (glej Dedijer, 1987: 486–487).

Samo do maja 1943, navaja Petranović, je bilo nasilno prekrščenih v katoliško vero okoli 240.000 Srbov (Petranović, 1989: 63).³⁸ Žrtve so bili tudi pravoslavni duhovniki, saj so mnoge pobili ali pregnali, le redkim je uspelo zbežati.

Tudi zaradi pritožb in upora Srbov so Nemci v začetku leta 1942 pritisnili na ustaško oblast in od nje zahtevali, da Srbom omogoči samostojno cerkveno organizacijo. Ustaška oblast je v NDH izvedla redifinicijo Srbov in jih definirala za »Hrvate pravoslavne vere ter spomladi leta 1942 ustanovili t.i. Hrvaško pravoslavno cerkev« (Jelić–Butić, 1986: 31).

Število žrtev navedenih oblik genocida in njihovih izvajanj se je močno zmanjšalo v letu 1942 zaradi vse uspešnejšega vojaškega in političnega

³⁶ Samo franjevec Petar Berković je opravil prekrščevanje okoli 6.000 vernikov v občinah Voćin, Čačinci in Ceralije in je v imenu novih katolikov Paveliću pošiljal pozdravne telegrame. Takratni tisk je akcije masovnega prekrščevanja pospremil z naslovi: *Vračanje veri svojih dedov, Hrvaški cariniki se vračajo veri svojih dedov, Cela vas Budimci prešla v katoliško cerkev (2.300 duš)*... (glej Krizman, 1983: 66).

³⁷ Himljija Berberović je bil ustaš, ki je sodeloval v tem pokolu in je na sojenju v Beogradu dejal, da je bila cerkev v začetku avgusta 1941 napolnjena šest ali sedemkrat. Ob svetlobi žepnih baterij so ustaši vse poklali. Sam je sodeloval pri klanju trikrat. Skupine 15 klavcev je določal poveljnik in jih pred klanjem močno opil z žganjem. Kri je tekla skozi cerkvena vrata. Pokol je trajal štiri ure. (Dedijer, 1987: 486).

³⁸ Verodostojnost te številke, kot tudi Dedijerjeve, da je bilo zaradi nasilnega prekrščevanja do konca vojne pobitih okoli 750.000 srbskih vernikov, je vprašljiva.

delovanja narodnoosvobodilnega gibanja, samozaščitniškega organiziranja ogroženega srbskega prebivalstva, zahtev Nemcev,³⁹ da naj ustaške oblasti zmanjšajo intenziteto terorja, notranjih nesoglasij in nasprotij v vodstvu države.

Začetni oboroženi upori srbskih vstajnikov so bili spontani in niso bili politično in ideološko diferencirani. Ti upori so bili odgovor srbskega naroda na izvajanje genocida ustaških oblasti. Del srbskih upornikov je oporo poiskalo pri Italijanih s ciljem, da bi le - ti posredovali in preprečili ustaški genocid nad njihovimi rojaki. Del teh upornikov je pristopil k četnikom Draže Mihailovića, drugi del pa se je vključil v sile narodnoosvobodilnega odpora, ki so se borile proti tujim agresorjem in domačim kvistlingom. Srbske uporniške skupine so se v NDH organizirale za zaščito srbskega prebivalstva in njihovega premoženja pred ustaškimi zločini, ropanji in pregoni in do zime leta 1941 jih večina ni bila v stiku s četniškim poveljstvom Draže Mihailovića (glej Krizman, 1983: 89-93).

Potem, ko so italijanske oblasti predale v upravljanje vzhodno Hercegovino oblasti NDH, je ta začela odstavljati srbske politične funkcionarje, formirala je lokalne ustaške enote, v katere so prišli ljudje od drugod. V tej pokrajini je bilo »Hrvatov zelo malo, nekaj več je bilo muslimanskega prebivalstva, Srbov pa je bilo okoli tri četrtine« (Peršen, 1996: 59). Novi ustaški oblastniki so začeli z razlaščenjem Srbov, požiganjem njihovih vasi in s pregoni prebivalstva. Ob koncu maja 1941 so ustaši začeli s pokoli Srbov v vzhodni Hercegovini. Zaradi tega je ogroženo srbsko prebivalstvo začelo organizirati upor, ki so ga spodbujali in organizirali tudi nekateri predvojni lokalni politiki. Upor ogroženih Srbov se je začel v vzhodni Hercegovini med 3. in 23. junijem 1941 in pridobival na masovnosti do 7. julija 1941, ko je bil zadušjen. Tako so imele ustaške oblasti 7. julija 1941 popoln nadzor nad tem ozemljem. Uporniki so s splošno vstajo osvobodili Nevesinje 24. junija 1941 in blokirali nekaj naselij ter zavzeli devet hrvaških žandarmarijskih postaj (glej Strugar, 1980: 35). Pod pritiskom osmih bataljonov hrvaške ustaške vojske, podprtih z artilerijo se je večina upornih Srbov morala predati, del pa jih je pobegnil v težje dostopne kraje (glej Basta, 1971: 147). Najobsežnejšo oboroženo akcijo so izvedli 27. junija 1941, v kateri je sodelovalo okoli 3.000 srbskih upornikov (glej Tomasevich, 1979: 127-128).

³⁹ Nemci na svojem zasedenem območju oblastem NDH uradno niso dopuščali izvajanja zločinskih dejanj nad Srbi, tudi zaradi politične preračunljivosti, ker so tam želeli imeti čimbolj stabilno politično in vojaško stanje. Zelo malo pa so naredili, da bi ustašem preprečili izvajanje genocidnih dejanj nad Srbi.

Ob koncu avgusta 1941 so se poraženi uporniki, delno tudi ob pomoči aktivistov KPJ, ponovno organizirali na območju vzhodne Hercegovine. V bližini Trebinja so srbski uporniki 27. avgusta 1941 razbili in delno uničili bataljon hrvaških domobrancev. Štiri dni kasneje so v bojih pri Trusini zajeli 340 domobrancev (glej Basta, 1971: 147-149).

Oboroženi upor Srbov proti ustaški oblasti v Liki in Bosanski krajini se je začel organizirati istočasno kot v vzhodni Dalmaciji (glej Jelić–Butić, 1977: 132). Skupine vstajnikov so iz Bosanskega Grahova napadle orožniško postajo v vasi Plavno. Do vstaje je prišlo še v vaseh Golubići, Strmici, Oton, Očestovo, napadeni sta bili orožniški postaji v Polači in Erveniku. Iz Knina in njegove okolice so pregnali ustaško vojsko, ubitih je bilo nekaj ustaških vojakov in zaplenjeno je bilo nekaj orožja (glej Jelić–Butić, 1986: 37). Med ustaši v Kninu in Drnišu je zavládala panika in ustaška poročila so obsojala Italijane, ker niso bili pripravljeni sodelovati z oboroženimi silami NDH v boju proti srbskim vstajnikom (glej Krizman, 1980: 116).

Srbskim upornikom so bili Italijani naklonjeni ter so jih spodbujali in podpirali, ker so hoteli razširiti vpliv nad ozemljem NDH. Med ogroženim srbskim prebivalstvom so nekateri srbski predvojni politiki navezali stike z Italijani, ki so dopuščali prihod prebeglim Srbom iz NDH na njihovo okupacijsko ozemlje in jim ustvarjali občutek zaščitnika. Italijani so podpirali organiziranje odpora Srbov na lastnem okupacijskem ozemlju in spodbujali vračanje srbskih beguncev v njihove kraje, »kjer bi naj začeli po italijanskih navodilih z uporom proti ustaški oblasti« (Jelić–Butić, 1986: 38).

Vojaški spopadi med ustaško–domobranksko vojsko in srbskimi vstajniki so pomladi 1942 skorajda povsem ponehali. Takrat je prišlo do sklepanja sporazumov o premirju in medsebojnem sodelovanju med četniki in ustaško oblastjo NDH. Za to je bilo več vzrokov. Še preden je prišlo do sklepanja teh sporazumov je med srbskimi vstajniki prišlo do diferenciacije. Zaradi moralne in materialne podpore, ki so jo Italijani nudili srbskim vstajnikom, se je del njih opredelil za lojalnost z Italijani in ravnal v skladu z njihovimi vojaško–političnimi cilji. Njihova strateška orientacija je bila usmerjena na boj proti ustaško–domobranskim silam, oziroma kot so javno razglašali na »obračun s Hrvati in Muslimani« (Dedijer, 1987: 261). Večina teh je ob koncu leta 1941 in v letu

1942 prišla v stik in pod poveljstvo četnikov Draže Mihailovića. Drugi del srbskih vstajnikov iz ozemlja NDH se je priključil silam narodnoosvobodilnega gibanja, ki so se borile proti vsem okupatorjem in kvislingom za osvoboditev vseh jugoslovanskih narodov ter za spremembo družbene in državne ureditve. Razraščanje in povečana bojna aktivnost sil narodnoosvobodilnega boja je zahtevala od okupacijskih in kolaborantskih sil večji angažma lastnih sil. Nemci in Italijani so si prizadevali, da bi tok hrvaško–srbskega sovraštva zaustavili in ga preusmerili v skupni boj proti sovražniku, to je proti silam narodnoosvobodilnega boja. S tem so hoteli brez dodatnega angažiranja lastnih sil, ki so jih potrebovali na drugih bojiščih, vsaj ohraniti pred okupacijo doseženo vojaško–politično stanje. Slabo organizirane in bojno pomanjkljivo pripravljene ustaško–domobranske sile in četniki so videli možnost za izpolnitev lastnih strateških ciljev v sodelovanju v boju za uničenje skupnega sovražnika.

Vse več ogroženega prebivalstva iz območja NDH se je vključevalo v partizanske sile, ne glede na nacionalno, versko in ideološko opredelitev. K temu so prispevali uspehi teh sil v boju proti okupatorjem in vztrajanje njihovega vodstva na strategiji narodnoosvobodilnega boja, povečan teror okupatorjev nad prebivalstvom, kolaboracija četnikov in kvislinštvo ustaške oblasti. Partizanske sile so preprečile etnično čiščenje na območjih pod njihovim nadzorom. Četniški poveljniki, ki so sklepali sporazume z ustaši, so krivili politiko hrvaške države, da je omogočila plodna tla komunistom, da so se postavili na čelo upora (glej Petranović, 1983: 363). Ustaši pa so narodnoosvobodilno gibanje razglašali za »srbsko, ki želi Hrvatom vsiliti komunizem« (Bilandžić, 1980: 52).⁴⁰

Prvi ustaško–četniški sporazum o prekinitvi medsebojne sovražnosti je bil sklenjen 27. aprila 1942 v Bosanski krajini. V tem sporazumu je bilo še zapisano, da bodo hrvaške oborožene sile v sodelovanju s četniki ščitile srbske vasi pred partizanskimi napadi, da bodo skupno uničevali »komunistične bande« in da bodo hrvaške oblasti prebivalcem pravoslavne vere zagotavljale enakost pred zakonom in materialno pomoč za popravilo poškodovanih in porušeni cerkva (glej Redžić, 1998: 150-151). S podobno vsebino je bilo podpisanih še nekaj sporazumov v letu 1942: med poveljnikom četniškega

⁴⁰ Za partizane so ustaši pogosto uporabljali izraz četniki-komunisti.

odreda »Petar Kočić« in oblastmi NDH v Mrkonjić Gradu, poveljnikom četniškega polka »Manjača« in oblastmi v Banji Luki. Lokalne oblasti NDH so sklenile sporazume še z ozrenskim, trebavskim in zeniškim četniškim odredom (glej Redžić, 1998: 250-151).

Poglavitni razlog za sodelovanje z do takrat nepomirljivimi sovražniki je bil v krepitvi narodnoosvobodilnega gibanja v NDH in v drugih delih okupirane države. Oboji, tako režim NDH kot četniki, so v partizanih videli največjega sovražnika za njihov obstoj. Partizani so bili skupni sovražnik ustašem in četnikom. Odločitev četniških in ustaško–domobranskih sil za skupni boj z okupatorji proti partizanskim silam narodnoosvobodilnega boja je povzročila, da se je »poleg osvobodilnega boja zoper okupatorja razmahnila tudi državljanska vojna na območju NDH in širše« (Strugar, 1980: 52).

Izkoriščajoč podedovane nacionalne in verske antagonizme iz obdobja Kraljevine Jugoslavije je ustaški režim do skrajnosti razpihoval šovinizem in maščevalne strasti. Ustaškega genocida ni mogoče pojasnjevati kot posledico diskriminacije, ki jo je zagrešil velikosrbski hegemonizem v Kraljevini Jugoslaviji. Strinjati se je mogoče z Brankom Petranovićem, ki je zapisal, da je »velikosrbska hegemonija postala veliko opravičilo in moralnopolitično kritje za zločine nad srbskim narodom«. Dodaja še, da so se »celo nemški zaščitniki ustašev zavedali, kako je bila hrvaška neenakopravnost v medvojnem obdobju povsem neprimerljiva z ustaškim genocidom« (Petranović, 1983: 308).

Vzrokov za ustaški genocid nad Srbi in drugimi narodi je več, vendar pa z nobenim ni mogoče opravičiti genocida nad ljudmi samo zaradi tega, ker so bili drugačne narodnosti in veroizpovedi. Velik del hrvaškega naroda je obrnil hrbet ustaškemu režimu zaradi njegove okrutnosti in strahovlade. Mnogi od teh so se priključili narodnoosvobodilnim partizanskim silam, ki so ljudi pozvale v boj proti ustaški oblasti in okupatorjem. Partizanska vojska se je bojevala proti okupatorjem in ustaškemu režimu, zato se je na Hrvaškem, kot tudi pri večini drugih jugoslovanskih narodov, odvijala narodnoosvobodilna in državljanska vojna.

V iskanju korenin, motivov in ciljev ustaške genocidne politike proti Srbom je še vedno pogosto prisotno mnenje, da je samo del kontinuitete iz preteklosti in se

povezuje s celotnim hrvaškim narodom. Genocidna politika ne pripada hrvaškemu narodu, ampak ustaškemu režimu, ki ima svojo genezo, svoje determinante in okoliščine.

4.3. ČETNIŠKI GENOCID ZA ETNIČNO ČISTO VELIKO SRBIJO

Četniška vojaška organizacija pod poveljstvom Draže Mihailovića se je začela formirati poleti 1941, ko so začeli ustanavljati odrede različne bojne moči. Na čelu njih je bil Gorski štab, ki ga je vodil Draža Mihailović. Poleg te organizacije je bila takrat pomembna še četniška organizacija Koste Pećanca, ki je bil četniški vojvoda še iz prve svetovne vojne. Ob koncu leta 1941 in v letu 1942 so se vse četniške organizacije združile pod poveljstvom Mihailovića. Politični program četnikov je predvideval ohranitev Kraljevine Jugoslavije, ki pa je bila mišljena kot Velika Srbija. To bi naj bila država vseh Srbov, očiščena drugih narodov. Po vsebini in ciljih je bil to program, ki ga je bilo mogoče uresničiti le z izvajanjem genocida. Poleti 1941 so v svoji koncepciji naglasili, da ne priznavajo kapitulacije, da bodo organizirali gverilo po vsej državi in da računajo na pomoč zaveznikov ter da se bodo v ugodnih razmerah odločili za vstajo oziroma odločili so se za strategijo čakanja. Deklarirani boj proti okupatorjem so kmalu usmerili v boj za etnično čista ozemlja. Pri tem jih je spodbudila tudi genocidna politika in dejanja ustaške oblasti v NDH. S pojavom in krepitevijo moči narodnoosvobodilnega gibanja, ki je temeljilo na povsem drugi politično programski koncepciji, se je četniško gibanje odreklo kakršnemukoli medsebojnemu sodelovanju z utemeljitvijo, da s komunističnimi partizani ne more biti nikakršnega sodelovanja, ker se ti borijo proti dinastiji in za socialno revolucijo. Namesto gverilskega boja proti okupatorjem so se usmerili v boj za etnično čista ozemlja in v boj proti silam narodnoosvobodilnega boja. Za dosego teh ciljev so celo pristali na kolaboracijo z okupatorji, zlasti z Italijani.

Po imenovanju Mihailovića za obrambnega ministra jugoslovanske kraljeve begunske vlade januarja 1942, je bil četniški Gorski štab preoblikovan v Vrhovno poveljstvo jugoslovanske vojske. S tem so Mihailovićevo četniki dobili legitimiteto tudi pri zavezniških antifašističnih silah. Begunska vlada v Londonu in tudi zavezniki so do sredine leta 1943 v četnikih videli garanta za obnovo starega družbeno-političnega sistema po končani vojni v Jugoslaviji.

V juliju 1942 je Mihailović v vlogi načelnika štaba Vrhovnega poveljstva na novo organiziral delo štaba. Glavne funkcije je zaupal častnikom, ki so bili do takrat skupaj z begunsko vlado. Prve četniške vojaške enote v letu 1941 so bili četniški odredi različne bojne moči. Ob koncu leta 1941 in v letu 1942 so četniki formirali brigade, ki so imele v svojem sestavu po štiri bataljone. Ob koncu leta 1942 in v začetku leta 1943 so formirali korpusse. V letu 1944 so bile organizirane skupine korpusov, ki pa so bile organizirane samo na območju Srbije. Vse enote so bile organizirane po teritorialnem principu. Vodilni v enotah so bili četniški prostovoljci, ki so jih imenovali »aktivni ali stalni četniki« (Minić, 1982: 41). Iz njihovih vrst so bile sestavljene »črne trojke« in »leteče brigade«, ki »so vršile posamezne in masovne poboje ter so napravile številne zločine nad prebivalstvom različnih nacionalnosti« (Tomasevich, 1979: 148). Četniška vojska ni bila enotno organizirana na vseh območjih svojega delovanja in lokalni poveljniki so pogosto delovali samovoljno. Razvoj te organizacije je po posameznih pokrajinah potekal različno.

Vojaško in politično so bili četniki Draže Mihailovića najprej in najbolj organizirani v Srbiji, kjer je bilo 34 korpusov. Predsednik srbske kvislinške vlade Milan Nedić in četniški vodja Pećanac sta v avgustu 1941 sklenila »sporazum o skupnem boju proti komunistični vstaji in na tej osnovi je bil s soglasjem nemške okupacijske uprave dosežen sporazum o sodelovanju med Nedićem in Mihailovićem« (Strugar, 1980: 51). Njihova primarna naloga je bila »preprečitev prodora enot narodnoosvobodilne vojske iz Bosne, Črne gore in Sandžaka v Srbijo« (Marjanović, 1979: 18).

Četniške formacije so nastajale tudi v nemški okupacijski coni kvislinške NDH. Najprej so nastale v vzhodni Bosni okoli Han Pijeska in Srebrenice, kmalu za tem pa še v srednji Bosni in v delu Bosanske krajine. Na začetku vstaje so četniški voditelji do partizanskih sil, podobno kot v Srbiji, pokazali pripravljenost za sodelovanje. Svoj vpliv med srbskim prebivalstvom so utrjevali na račun ustaških zločinov. Četniški voditelji so spodbujali maščevanje proti Muslimanom in Hrvatom ter agitirali za priključitev Bosne k Nedićevo Srbiji (glej Minić, 1982: 31). Svoje delovanje pa so prvenstveno usmerili v boj proti hrvaškemu in zlasti muslimanskemu prebivalstvu ter silam narodnoosvobodilnega boja.

V Črni Gori so bili organizatorji četništva predvsem aktivni častniki poražene jugoslovanske vojske. Aktivno so sodelovali v bojih na strani okupatorskih sil v času sovražnih ofenziv proti partizanskim silam v letih 1942 in 1943⁴¹. Črnogorski četniki so sodelovali z Italijani, ki so jim nudili materialno podporo. Četništvo je imelo v Črni Gori velik vpliv tudi zaradi tega, ker so se mnogi Črnogorci smatrali za Srbe. Njihovo delovanje je bilo usmerjeno v »boj proti muslimanskemu prebivalstvu na črnogorskem obmejnem ozemlju in proti partizanskim silam« (Pleterski, 1986: 297).

Na območju Sandžaka so četniško organizacijo podpirali mnogi tam živeči Srbi. Tudi oni so vzpostavili sodelovanje z Italijani. Praktično nobenega odziva pa ni bilo med tam večinskim muslimanskim prebivalstvom, ki pa so bili žrtve četniškega genocida.

Na območju Dalmacije in Like se je četništvo začelo organizirati v Kninski krajini. Nastanek četniških formacij v italijanski okupacijski coni ter njihovo delovanje so materialno in moralno podpirali Italijani, ki so hoteli razširiti vpliv nad ozemljem NDH. Voditelji srbskih upornikov so prišli v spor z organizatorji in pristaši narodnoosvobodilnega boja. Spor je nastal glede vprašanja, ali se boriti proti ustašem in Italijanom, kar so hoteli partizani ali pa se boriti samo proti ustašem, kar je hotel del voditeljev srbskih upornikov. Ta nesoglasja je spretno izkoristil Mihailović, ki je »s pomočjo svojih emisarjev uspel pridobiti večino voditeljev srbskih upornikov na četniško stran« (Jelić–Butić, 1986: 37). Zaradi Mihailovićeve propagandne obljube, da so četniki edini, ki lahko zaščitijo ogrožene Srbe v NDH, je precej vstajnikov prešlo v njihove vrste. Tako so se razvile četniške organizacije v vzhodni in severni Dalmaciji, zahodni Hercegovini, Liki, Kninski krajini, Kordunu, Baniji in delu Bosne (glej Tomasevich, 1979: 143). Po organiziranju Dinarske divizije je prišlo do tesnejšega sodelovanja z bosanskimi četniki. Njihova skupna značilnost se je kazala v sovražnem odnosu do Muslimanov, Hrvatov in do sil narodnoosvobodilnega boja ter v sodelovanju z italijanskim okupatorjem.

⁴¹ Po bitki na Neretvi na začetku leta 1943, ko je bila uničena glavnina četnikov, je Pavle Đurišić organiziral Glavno poveljstvo Črne Gore, Boke Kotorske, in Starega Rasa (Sandžaka). V začetku leta 1945 je ustanovil t.i. Črnogorsko armado, ki je štela okoli 8.000 vojakov. Pri poskusu preboja na zahod preko ozemlja NDH jih je ob koncu vojne razbila ustaško-domobranska vojska (glej Dedijer in Miletić, 1990: 50).

Večina srbskih uporniških skupin, ki so nastale na ozemlju NDH za zaščito srbskega prebivalstva in njihovega premoženja pred ustaškimi pregoni, ropanji in zločini na začetku svojega organiziranja in delovanja niso bile v stiku s četniškim poveljstvom Draže Mihailovića. Vodili so jih nekateri bivši politiki, učitelji, pravoslavni duhovniki, ki so bili člani predvojnih srbskih patriotskih organizacij. Tomasevich navaja, da so bili to »samovoljni voditelji, ki so se pogosto imenovali vojvode in so imeli absolutno oblast v svojih oboroženih odredih« (Tomasevich, 1979: 47).

V Makedoniji četniško gibanje ni imelo večjega vpliva in zato tudi malo aktivnih pristašev, kar je bilo razumljivo, ker se Makedonci, od četnikov nepriznani narod, niso mogli identificirati z njihovimi političnimi cilji.

V Sloveniji je organiziral četnike, po pooblastilu Mihailovića, častnik starojugoslovanske vojske Karel Novak. Organizatorji so četnike razglašali za del jugoslovanske vojske v domovini, ki se bori za ohranitev Kraljevine Jugoslavije. Pirjevec meni, da je imelo četništvo v Sloveniji in Makedoniji neznamenit vpliv, »ker pri Slovencih in Makedoncih ni bilo posebnega navdušenja nad idejo ohranitve Jugoslavije oziroma velike Srbije« (Pirjevec, 1995: 117). V Sloveniji je bil formiran četniški odred z okoli 190 možmi, ki pa so ga partizani jeseni 1943 uničili.

V Slavoniji, Vojvodini in Sremu četniki niso uspeli organizirati vojaških enot, čeprav je tudi tam živelo precej srbskega prebivalstva. Po mnenju Petranovića, do tega ni prišlo, »zaradi hudega terorja Nemcev, Madžarov in ustašev ter močnega narodnoosvobodilnega gibanja« (Petranović, 1983: 130).

Četniška vojska je v letu 1941 imela okoli 8.000, v letu 1942 okoli 36.000, v letu 1943 okoli 80.000, v letu 1944 okoli 78.000 in v letu 1945 okoli 30.000 vojakov (glej Živković, 2000: 273).

Četniška organizacija je imela solidno organizirano obveščevalno službo, ki jo je vodil Mihailović. Ob pomoči begunske vlade in Britancev je bilo Vrhovno poveljstvo dobro opremljeno s sredstvi zvez. S pomočjo njih in pisnih sporočil je Mihailović izvajal obsežno propagando predvsem proti zavezniškim silam in kraljevi vladi. Uspehe sil narodnoosvobodilnega boja je pogostokrat prikazoval kot uspehe četnikov. Tudi zaradi tega so zavezniki, zlasti Britanci v njih videli

pomembnega zaveznika in jim zato nudili moralno in materialno podporo (glej Živković, 2000: 12).

Četniki so organizirali tudi lasten sodni sistem, ki je temeljil na delovanju predvsem hitrih sodišč, pred katere so postavili predvsem ujete pristaše narodnoosvobodilnega gibanja. V izdani uredbi o ustanovitvi sodišč v letu 1941 v prvem členu piše, da se za kaznivo dejanje smatra vsaka dejavnost, ki je izvršena s strani komunistov-partizanov, njihovih sodelavcev in simpatizerjev (glej Živković, 2000: 13).

Na razraščanje četniškega gibanja so vplivale tudi vojaške in politične razmere v okupirani državi, predvsem pa genocid nad srbskim prebivalstvom v NDH. Četniki so to izkoristili za porast političnega vpliva na teh območjih, ker so obljubljali zaščito ogroženemu prebivalstvu in maščevanje za storjene zločine nad srbskim prebivalstvom. Četniško vodstvo je preusmerjalo samoobrambo srbskih prebivalcev v boj proti celotnim narodom, znotraj katerih je živel ogroženo srbsko prebivalstvo.

Četniki so proti ustaškemu genocidu odgovorili z lastnim genocidom. Usmerjen je bil proti pripadnikom dveh narodnosti. Prva so bili Hrvati na območjih, kjer so živeli pomešano Srbi in Hrvati in kjer so ustaši izvajali masovni genocid nad Srbi. Druga, ki je utrpela največ žrtev, so bili Muslimani v Bosni in Hercegovini in Sandžaku.

Četniki se po načinu in oblikah izvajanja genocida v bistvu niso razlikovali od ustašev. Tudi oni so izvajali čiščenja terena s tako imenovanimi kazenskimi ekspedicijami, ko so na licu mesta pobile vso prebivalstvo, ki se je takrat tam znašlo. Ta območja so bila pogostokrat izropana in požgana. Zaradi tega so se mnogi, zlasti ogroženi Muslimani, podali v begunstvo. Niso pa postavljali koncentracijskih taborišč.

Na Hrvaškem se je četništvo organiziralo s težavo zaradi ustaškega genocida nad Srbi. Prve četniške enote v Kninski krajini, Liki, Gorskem Kotarju in Kordunu so bolj kot nasilje nad Hrvati izvajale samozaščitne dejavnosti. Z ustanovitvijo Dinarske četniške divizije,⁴² pod poveljstvom pravoslavnega duhovnika Momčila Đujića, ki je ukazal, da je potrebno na območju njenega

delovanja okupirati vse vasi, mesta in prevzeti oblast, se je začelo čiščenje hrvaškega prebivalstva (glej Dželebdžić, 1988: 87). V juliju 1942 so na območju Gračaca zažgali preko 20 hrvaških vasi, več hrvaških domov na nacionalno mešanih območjih in pobili okoli 70 Hrvatov. Na področju Plaščanske doline so prav tako ropali, požigali in ubili okoli 60 Hrvatov (glej Dedijer in Miletić, 1990c: 268). V vasi Gata v Dalmaciji so v začetku oktobra 1942 pobili okoli 100 Hrvatov (glej Tomasevich, 1979: 142).

Od poletja 1942 so na teh območjih skorajda prenehali masovni poboji in spopadi med četniki in ustaši, »ko so mnoga četniška poveljstva sklenila sporazume z lokalnimi organi oblasti NDH o nenapadanju in o skupnem boju proti silam narodnoosvobodilnega boja« (Jelić-Butić, 1977: 107). Četniška poveljstva so priznala vrhovno oblast NDH, ta pa jim je prepustila nadzor nad srbskimi vasmi.

Genocid nad Muslimani ima svojo predzgodovino. Pregoni Muslimanov so se začeli že v začetku 18. stoletja z uničevanjem »poturčencev« v Črni gori, nadaljevali s preganjanji in ubijanjem po srbskih vstajah v Beograjskem pašaluku, temu so sledili pregoni v Kraljevini Srbiji in Kraljevini Jugoslaviji.⁴³ Muslimansko prebivalstvo so dolžili krivde za povzročene krivice nad nemuslimanskim prebivalstvom v času turške zasedbe srbskih in črnogorskih pokrajin. Zaradi tega, predvsem pa zaradi uresničitve programa vzpostavitve etnično čiste Velika Srbije, so četniki imeli od začetka v svojem programu načrtovane pregone Muslimanov.⁴⁴ Del Muslimanov je od začetka sodeloval z režimom NDH v izvajanju genocida proti Srbom. Eden izmed pomembnih političnih ciljev četnikov je bil, da je potrebno Muslimane fizično uničevati oziroma pregnati v Turčijo. Šele od sredine leta 1943 so nad njimi prenehali izvajati masovni genocid.⁴⁵

⁴² Dželebdžić navaja, da so četniki Momčila Đujića v času vojne pobili okoli 1.800 ljudi (Dželebdžić, 1988: 87). Ne navaja od kod ta podatek, prav tako ne v katerem času in kje so bili storjeni poboji.

⁴³ V Kraljevini Jugoslaviji je novembra 1924 v vaseh Šahovići in Pavino polje okoli dva tisoč Črnogorcev pobilo okoli šesto Muslimanov (Duraković, 1994: 144).

⁴⁴ Draža Mihailović je zapisal, da mora vprašanje Muslimanov rešiti vlada (mišljena je jugoslovanska begunska). Muslimansko prebivalstvo je s svojim ravnanjem privedlo do tega, da jih srbski narod noče v svoji sredini. Potrebno se je pripraviti na njihovo izseljevanje v Turčijo ali kamor koli izven njihovega območja. Po začetni vstaji bodo vsi morali zapustiti svoja naselja in tega ne bo mogel nihče preprečiti. (glej Dželebdžić, 1988: 56).

⁴⁵ Ob koncu leta 1942 so četniki poskušali ustanoviti četniške muslimanske enote. V organizacijo in njihov sestav so skušali pridobiti tisti del muslimanskega prebivalstva, ki se ni mogel sprijazniti s skrajno

Najštevilčnejše žrtve četniškega genocida so bile ravno med muslimanskim prebivalstvom. Dosedanje raziskave obsega in žrtev, tudi najnovejše, npr. Čekića, ne dajejo dovolj zanesljivih podatkov o dejanskem obsegu, zlasti pa ne o številu žrtev četniškega genocida nad Muslimani. Iz mnogih dokumentov, ki pričajo o storjenem genocidu, je mogoče ugotoviti, da je precej podatkov zapisanih zaradi določenih politično propagandnih namenov. Dejstvo je, da eksekutorji v glavnem niso vodili evidenc o žrtvah in povzročeni materialni škodi.

Najobsežnejše masovne poboje so četniki nad Muslimani zagrešili:

- V Foči, ki so jo prvič zavzeli 4. decembra 1941. Četniki so začeli z vdiranjem v muslimanske domove in pri tem početju ropali, požigali in pobijali cele družine. V času od 5. decembra 1941 do 20. januarja 1942 so poklali in postrelili 298 Muslimanov v mestu Foča. Četniki so ponovno napadli Fočo in jo 15. avgusta 1942 zasedli ter iz nje pregnali vojsko NDH. V mestu je bilo precejšnje število beguncev, večina Muslimanov, ki pa jim ustaši niso dovolili odhoda iz mesta. Takoj po zavzetju so četniki pričeli s klanjem in streljanjem. V mestu in vaseh na območju Foče naj bi pobili okoli 3.000 Muslimanov. Poleg tega so četniki požgali tri džamije in ubili tri muslimanske duhovnike.
- Goražde so zasedli 30. novembra 1941. Še istega dne so četniške patrulje začele z masovnimi aretacijami muslimanskega prebivalstva in jih okoli 200 odvedli v vojašnico. Tam živeči Srbi so četniškega poveljnika majorja Dangića prosili, naj jim ne storijo nič hudega, saj so jih Muslimani do takrat ščitili pred pogromi ustaške oblasti. Major Dangić je naslednjega dne ukazal pobiti vse prijete. Po odhodu Italijanov z desnega brega Drine so četniki začeli z masovnimi klanji na mostovih reke. V štiridesetih dneh so na treh mostovih poklali okoli 800 Muslimanov, njihova trupla pa so zmetali v reko Drino. Žrtve teh pokolov so bile privedene še iz Goražda, Foče, Rogatice in Višegrada. V slabih dveh mesecih četniške zasedbe je bilo v Goraždu in okoliških vaseh, kjer so živeli Muslimani, pobitih okoli 2.000 ljudi.

podrejenim položajem Muslimanov v NDH. Nekih večjih uspehov pri tem niso imeli. Četniško vodstvo tudi ni kazalo nobene pripravljenosti, da bi Muslimane oborožili, kar kaže tudi primer poskusa ustanovitve bataljona Aladinića (glej Dedijer in Miletić, 1991: 238).

- Na območju občine Divin so četniki septembra 1941 aretirali okoli 600 Muslimanov, ki so jih na poti proti Nevesinju pometali v jamo Čavkarica.
- Na območju Višegrada je po sestavljenem zapisniku priče (november 1941) razvidno, da so četniki masovno, na najokrutnejše načine ubili okoli 2.500 muslimanskih prebivalcev.
- Na območju Vrcar Vakufa in Jajca je bilo od 10. do 31. decembra 1941 od četnikov pobitih 560 Muslimanov.
- Po poročilu žandarmerijske postaje NDH je bilo na območju Rogatice do konca leta 1941 zaradi četniških pokolov ob življenje okoli 2.000 Muslimanov.
- Po četniški zasedbi Srebrenice 18. avgusta 1941 so v mestu in okolici po poročilu okrajnih oblasti NDH pobili okoli 1.000 Muslimanov.
- Na območju Rogatice so četniki do konca leta 1941 pobili okoli 1.000 Muslimanov.
- Na območju Čajniča naj bi do februarja 1942, po pričevanju nekega Muslimana ustaškim oblastem, četniki pobili okoli 1.500 Muslimanov.
- Iz poročila štaba Limske sandžaškega četniškega odreda iz 10. januarja 1943 je razvidno, da je bilo v akciji čiščenja ubitih okoli 1.000 Muslimanov v oklici Bjelega polja in požganih 33 vasi. Isti štab je poslal poročilo Mihailoviću 13. februarja 1943, v katerem poroča o uspešni akciji čiščenja v okolici Plevelja, Čajniča in Foče, kjer naj bi pobili 8.000 Muslimanov. Pred začetkom čiščenja Sandžaka je bil dan ukaz iz štaba Draže Mihailovića, da je treba pripraviti napad s štirih strani za dokončno likvidacijo »Turkov«. ⁴⁶ Eden izmed poveljnikov četniških enot, Zaharije Ostojić, je govoril: »Za likvidacijo Turkov bomo potrebovali tri dni, moramo jih klati, ker nas bodo poskušali oni klati, če jih ne bomo mi« (Dedijer in Miletić, 1990d 291).
- Iz zapisnika ustaških oglednikov v Starem Brodu je razvidno, da so našli ostanke okoli 500 trupel, ki so jih četniki zažgali 4. decembra 1942.
- Iz peticije pleveljskih Muslimanov guvernerju Črne Gore 10. februarja 1943 je razvidno, da so se tudi na tem območju vršili četniški zločini nad

⁴⁶ Osovraženo muslimansko prebivalstvo so zaradi zlonamernih političnih nagibov imenovali za Turke.

Muslimani. V kasindolski džamiji so poklali Muslimane pri molitvi. Število žrtev ni navedeno. Iz podatkov odbora za zaščito muslimanskih beguncev zahodnega Sandžaka, 18. aprila 1943 je razvidno, da so četniki na tem območju pobili 1.352 Muslimanov (Čekić, 1996).

V strahu pred četniškimi zločini je pred njimi množično bežalo ogroženo hrvaško, predvsem pa muslimansko prebivalstvo. Največ jih je na začetku zbežalo v mesta in kraje, ki so bila v rokah ustaških oblasti, kasneje pa tudi na osvobojena partizanska ozemlja. Podatkov o točnem številu beguncev ni, obstajajo le podatki o številu beguncev iz nekaterih begunskih centrov.

Četniki so pobili in pregnali nekaj muslimanskih verskih voditeljev, poškodovali in porušili so nekaj muslimanskih verskih objektov. Bili pa so tudi poskusi nasilnega prehoda muslimanskih vernikov v pravoslavje. V poročilu policijske uprave NDH Sarajevo piše, da so četniki 11. marca 1943 privedli pravoslavnega duhovnika in pod grožnjo smrti prekrstili 84 Muslimanov v pravoslavno vero. Isto so napravili v vasi Vikoć na območju Foče. V tem poročilu tudi piše, da je četniško poveljstvo v Foči izdalo ukaz, da se morajo vsi begunci prekrstiti v pravoslavno vero (glej Čekić, 1996: 261).

Četniki so izvajali masovni teror nad pripadniki narodnoosvobodilnega gibanja, njihovimi sodelavci in simpatizerji. Boj proti partizanskim silam, ki je bil motiviran s cilji ustanovitve velikosrbske države je postal tako izrazit, da so vodilni četniškega gibanja smatrali, da so partizani njihov najnevarnejši sovražnik. Ker se je četniška vojska deklarirala kot osvobodilna, je poveljstvo narodnoosvobodilne vojske skušalo z njimi vzpostaviti sodelovanje. O tem so bili obveščeni tudi Nemci, ki so na to »odgovorili z napotitvijo dodatnih enot v Jugoslavijo« (Karchmart, 1987: 208). Pravi obraz so četniki pokazali že jeseni 1941, ko so se na ozemlju Užiške republike,⁴⁷ v času nemške ofenzive odločili napasti partizanske enote. Mihailović se je 11. novembra 1941 sestal v vasi Divici pri Valjevu s predstavniki nemškega poveljstva v Srbiji in jim zagotovil, da se bodo četniki »izogibali bojem z nemškimi enotami, bojevali pa se bodo proti komunizmu« (Marjanović, 1976: 19). Kot ugotavlja Petranović »je Mihailović z napadom na Užice in druge dele osvobojenega ozemlja začel z državljansko vojno« (Petranović, 1983: 296). Nacionalno heterogeno sestavljene partizanske

sile so se borile proti okupatorskim in kvislinškim vojaškim silam na ozemlju celotne okupirane države. Zaradi takšne vojaško - politične situacije je imela druga svetovna vojna v Jugoslaviji poleg narodnoosvobodilne tudi značilnosti državljanske vojne.

Kljub doseženim dogovorom o nenapadanju in skupnem boju proti silam narodnoosvobodilnega boja, so Nemci odbijali nadaljnje razgovore s četniki, saj »so jih smatrali za največjo nacionalistično organizacijo na območju Srbije« (Petranović, 1983: 301). Po uspešno izvedeni ofenzivi na ozemlju Užiške republike »so se Nemci odločili uničiti Mihailovičeve odrede, vendar je Mihailoviću uspelo pobegniti« (Karchmart, 1987: 216).

Italijani, ki so hoteli razširiti vpliv na Balkanu, so bili mnogo bolj naklonjeni do četnikov. Nudili so jim materialno pomoč za skupni boj proti partizanski narodnoosvobodilni vojski. Po sklenitvi sporazumov o premirju in medsebojnem sodelovanju med četniki in ustaško oblastjo NDH, je bil boj proti partizanski narodnoosvobodilni vojski primarna naloga četnikov. Ta boj so izvajali predvsem v okviru nemško–italijanskih protipartizanskih ofenziv v letih 1942 in 1943, »dokler niso partizani po preboju v bitki na Neretvi tako odločilno potolkli četniške glavnine, da si četniško gibanje nikoli več ni dodobra opomoglo« (Mikeln, 1981: 169). Po tej bitki so Britanci četnikom odtegnili pomoč in po kapitulaciji Italije so jo dobivali samo še od Nemcev, »s katerimi so se začeli leta 1944 skupno umikati iz Jugoslavije« (Marjanović, 1979: 196). Na tem umiku jih je mnogo padlo v spopadih s partizani, nekaj pa tudi v ustaških zasedah.

Žrtev četniškega etničnega čiščenja med Hrvati je bilo precej manj kot pri Muslimanih, saj slednji razen na območjih, kjer so bile sile narodnoosvobodilnega boja, niso imeli zaščite pred četniki. Hrvaško prebivalstvo je bilo pred četniškimi napadi sorazmerno dobro zaščiteno s strani vojaško–policijskih sil NDH in partizanskih sil na območjih, ki so bila pod njihovo kontrolo.

Četniške načrte o hitrem in temeljitem etničnem čiščenju ter likvidaciji Hrvatov, Muslimanov in drugih »nenacionalnih elementov« na območju Velike Srbije je prekrižalo več dejavnikov. Prvič, razmeroma naglo so se krepile sile

⁴⁷ To je bilo prvo večje osvobojeno ozemlje sil narodnoosvobodilnega boja na jugu Srbije.

narodnoosvobodilnega boja. Partizanske sile so na zasedenih ozemljih preprečile množične pokole Hrvatov, Muslimanov in pripadnikov drugih narodov. Pokol ob Drini bi bil zagotovo še hujši, če ne bi tja prišle partizanske enote. Drugič, ustaške in domobranske enote Neodvisne države Hrvaške, so na območjih, kjer so bile, zaščitile hrvaško in v manjši meri tudi muslimansko prebivalstvo. Tretjič, nekaj hrvaškega in muslimanskega prebivalstva je poiskalo zaščito v nemških in italijanskih garnizijah v mestih, kjer iz psihološko-propagandnih razlogov okupatorji niso mogli dopuščati množičnih pokolov. Četrto, in to je povezano s prej navedenim, mnogo hrvaškega, še več pa muslimanskega prebivalstva, zlasti z vasi, je krenilo v množičen eksodus, saj so bila, kot navaja Duraković, »skorajda izpraznjena številna območja Podrinja, vzhodne Hercegovine, deli Bosanske krajine, Kninske krajine« (Duraković, 1994: 149).

Kljub temu, da je intenzivnost četniškega genocida pojenjala v letu 1942, je potrebno naglasiti, da so ga četniki izvajali v zmanjšanem obsegu vse do konca vojne. Dejstvo je, da je prej začetni ustaški genocid spodbudil četniškega. Nikakor pa to ne more biti opravičilo za storjene četniške zločine, katerih žrtev je postalo predvsem nedolžno civilno prebivalstvo, le zaradi tega, ker je bilo druge nacionalnosti in veroizpovedi.

5. ZAKLJUČEK

5.1. VERIFIKACIJA HIPOTEZ

Temeljna hipoteza analize se je glasila:

Za doseg cilja po etnično čistih ozemljih so nacionalisti jugoslovanskih narodov med drugo svetovno vojno v sodelovanju z okupatorji izvajali genocid.

To hipotezo lahko **potrdim**. Z vidika mednarodno pravne opredelitve genocida (2. člen Konvencije o preprečevanju in kaznovanju zločina genocida) in na osnovi navedenih dokazov in dejstev lahko ugotovim, da zločini, ki so jih zagrešili ustaši na območju Neodvisne države Hrvaške in četniki na, po njihovo predvidenem, ozemlju tako imenovane Velike Srbije, spadajo v kategorijo genocida.

Ustaška oblast je s sprejemom rasne zakonodaje napovedala uničevanje Srbov (tudi Židov in Romov) na ozemlju Neodvisne države Hrvaške. Politični gonji proti Srbom v NDH s strani ustaških političnih veljakov je sledil sprejem t.i. »protisrbske« zakonodaje. Ustaške oblasti so na območjih poseljenih s Srbi vršile t.i. »čiščenje terena« z izvajanjem masovnih pobojev, prisilnega izseljevanja izven države in zapiranjem v taborišča. V strahu pred ustaškim terorjem se je del srbskega prebivalstva odločil za begunstvo. Žrtve »čiščenja« so bili srbski prebivalci obeh spolov, vseh starostnih in poklicnih struktur. S prisilnim prekrščevanjem iz pravoslavne v katoliško vero, prepovedjo uporabe črkopisa cirilice, prepovedjo javnega ustnega in pisnega izražanja v svojem jeziku, prepovedjo delovanja srbskih društev in organizacij ter zaplembo njihovega premoženja, poškodovanjem in uničevanjem kulturnih ter sakralnih objektov, je ustaška oblast nameravala uničiti srbsko nacionalno identiteto. Vse omenjene ukrepe in dejanja je ustaška oblast izvajala s ciljem, da uniči obstoj srbskega prebivalstva v NDH.

Četniški politični program je bil v osnovi genociden, saj je bilo v njem napovedano uničenje oziroma pregon nesrbskega prebivalstva iz predvidenega ozemlja tako imenovane Velike Srbije. V programu Velike Srbije so načrtovali s

tega ozemlja izbrisati Muslimane, Hrvate, Albance in druge nenacionalne elemente. Program je bil najbolj decidan glede usode Muslimanov, ki bi jih naj fizično uničili in pregnali na druga ozemlja, v Albanijo in celo Turčijo. Številni dokazljivi masovni poboji in pregoni, ki so jih izvedli četniki nad Muslimani v Bosni in Hercegovini in Sadžaku dokazujejo, da so genocidno programsko namero skušali uresničiti. Žrtve so bili tudi ob Muslimanih živeči Hrvati. Četniško zavračanje možnosti sobivanja s Hrvati se je rezultiralo v poskusih etničnega čiščenja tistih območij na ozemlju Neodvisne države Hrvaške, kjer je živel srbsko prebivalstvo ob hrvaškimi.

Na osnovi temeljne sem izpeljal še naslednje izvedene hipoteze:

Prostorska bližina, jezikovna sorodnost, predvsem pa ogroženost pred tujimi osvajalci so odločujoče vplivali na razvoj in udejanjanje ideje o političnem sodelovanju ter povezovanju jugoslovanskih narodov, med katerimi so obstajale razlike v kulturno civilizacijskih, gospodarskih in političnih tradicijah.

To izvedeno hipotezo lahko **potrdim**. Po naselitvi južnih Slovanov srednjega in vzhodnega dela Balkanskega polotoka ter južnega dela srednje Evrope v 6. in 7. stoletju so na to ozemlje pritiskali osvajalci z vseh strani, praktično v vseh zgodovinskih obdobjih zaradi pomembnega geostrateškega položaja. Predniki današnjih jugoslovanskih narodov so ustvarjali svojo duhovno in materialno kulturo ter si prizadevali izgraditi svojo državnost in svobodo. Njihove srednjeveške države so nastale na ozemljih, ki so se pozneje razvila v posamezna etnična območja. Vdori osvajalcev so prekinili njihov samostojen razvoj. Zaradi pritiskov agresorjev so nekateri izgubili precejšen del prvotno naseljenega ozemlja. Boj proti Turkom z juga in Habsburške monarhije s severa je bil odločujoč vzrok, ki je povezoval in združeval jugoslovanske narode ter jih navdajal z idejami o ustanovitvi tesnejše državno-politične zveze, s ciljem, da si zagotovijo narodnostni obstoj in razvoj. Pomembna elementa njihovega sodelovanja in povezovanja sta bila tudi jezikovna sorodnost in geografska bližina. Z združitvijo v prvo državno skupnost, v kateri so se jugoslovanski narodi soočali s številnimi problemi so si vendarle zagotovili lasten obstoj kot nacija, sestavljena iz treh narodov.

Nekateri narodni programi jugoslovanskih narodov, zlasti pa velikosrbski in velikohrvaški, so bili v nasprotju z interesi drugega oziroma drugih narodov.

Tudi to izvedeno hipotezo lahko **potrdim**. Oblikovanje narodnih programov jugoslovanskih narodov se je začelo nekoliko kasneje kot pri večini evropskih narodov. Njihovo oblikovanje je potekalo znotraj posameznih nacionalnih jeder štirih narodov: Slovencev, Hrvatov, Srbov in Makedoncev. Zaradi pritiskov tujih agresorjev, zlasti Turkov, se je v precejšnjem delu ozemlja poseljenega z jugoslovanskimi narodi ustvarila heterogena nacionalna in tudi verska struktura prebivalstva. Še posebej je to veljalo za ozemlja Hrvaške, Srbije in Bosne in Hercegovine. Nekateri tam oblikovani nacionalni programi so predvidevali rešitev nacionalnega vprašanja za večinski matični narod, niso pa vsebovali zagotovitve enakopravnega statusa narodnim manjšinam, ali pa so predvidevali širjenje nacionalnega prostora na vsa tista območja, kjer so še živeli pripadniki njihovega naroda.

V Kneževini Srbiji se je uveljavil koncept združitve vseh Srbov v eni državi. Ta politični koncept je bil izoblikovan leta 1844 v programu »Načertanije«, ki ga je predstavil srbski politik Ilija Garašanin. Po tem programu bi naj Srbija obsegala vsa ozemlja, kjer živijo Srbi. To bi pomenilo širjenja ozemlja na Kosovo, severni del Makedonije, Bosno in Hercegovino, Vojvodino in v tiste hrvaške dežele, v katerih je živel srbsko prebivalstvo. Reševanje srbskega nacionalnega vprašanja po tem programu bi nujno zadelo v vprašanje nacionalne svobode sosednjih narodov, Hrvatov, Muslimanov, Makedoncev in Albancev. V vseh teh deželah so Srbi predstavljali le del prebivalstva, ki so bili naseljeni na ločenih ozemljih ali pa so bili pomešani z drugimi. V tem programu je bila predvidena tudi združitev s Črno goro. Kasneje oblikovani velikosrbski nacionalni programi so črpali zamisli iz »Načertanij«. Na teh temeljih je bil oblikovan tudi narodno politični program četnikov Draže Mihailovića Homogena Srbija.

Hrvaški nacionalni program je temeljil na načelu zgodovinskega prava, po katerem bi se v skupno državo združile pokrajine nekdanjega hrvaškega kraljestva. To bi naj bila država izključno hrvaškega naroda. Zagovorniki tega načela niso priznavali obstoja relativno močne srbske narodne skupnosti in drugih narodnih manjšin na Hrvaškem. Hrvaško narodno gibanje je v prvi

polovici 19. stoletja zahtevalo združitev hrvaških dežel z avtonomno Hrvatsko – Slavonijo. Pri tem so računali še na Bosno in Hercegovino, ker je tam poleg srbske in muslimanske živela še hrvaška narodna skupnost. Hrvaška stranka prava je v izoblikovanem velikohrvaškem programu muslimansko prebivalstvo v Bosni in Hercegovini obravnavala kot hrvaško, ki je prestopilo v islam. »Frankovci«, ki so se izločili iz te stranke so v velikohrvaški narodni program vnesli zahtevo po ustanovitvi velike hrvaške države, v kateri naj ne bi bilo mesta za tam živeče Srbe. To ideologijo je dosledno zastopalo ustaško gibanje.

Narodni programi jugoslovanskih narodov z dokaj homogeno nacionalno strukturo niso posegali v interese drugih sosednjih slovanskih narodov. Zagotovo je najbolj značilen primer slovenskega programa Zedinjena Slovenija iz leta 1848. V njem je bila postavljena zahteva po združitvi vseh slovenskih dežel v enotno Zedinjeno Slovenijo. Ta program je postal in ostal temelj političnega ravnanja na Slovenskem. Podoben narodni program, čeprav kasneje, je bil izoblikovan pri Makedoncih. Pri delu Črnogorcev (»bjelaši«) je bila prisotna zavest o skupni pripadnosti s Srbskim narodom, drugi del (»zeleniši«) pa se je zavzemal za neodvisno državo.

Vojaški spopadi v času druge svetovne vojne med silami narodnoosvobodilne vojske in nacionalističnimi kvislinškimi silami na ozemlju Jugoslavije so imeli značaj državljanske vojne.

Tudi to izvedeno hipotezo lahko **potrdim**. Za državljansko vojno se smatra tista vojna, v kateri pride do spopada dveh politično nazorsko ali versko nasprotujočih se strani, ki se med sabo vojaško spopadeta za prevlado. Dejstvo je, da so na precejšnjem delu jugoslovanskega ozemlja ob prisotnosti okupatorjevih oboroženih sil obstajale še oborožene sile narodnoosvobodilnega boja in oborožene sile, ki so jih ustanovile tiste politične sile jugoslovanskih narodov, ki so nasprotovale ideološkim in vojaškim ciljem narodnoosvobodilnega gibanja. Večina slednjih je delovala v odvisnosti od okupatorjev in za njihove cilje. Protinacionalistično orientirano narodnoosvobodilno gibanje je imelo za strateški cilj osvoboditev države in korenito spremembo predvojnih družbenih odnosov. V primeru vojaške zmage sil narodnoosvobodilnega gibanja bi bila onemogočena uresničitev ustaškega

velikohrvaškega, četniškega velikosrbskega in velikoalbanskega političnega programa. Vse kolaborantske sile so v Jugoslaviji (tudi v Sloveniji) med drugo svetovno vojno nasprotovale rušenju kapitalističnih družbeno-ekonomskih odnosov, kar je bil pomemben programski cilj komunistične partije, vodilne politične sile narodnoosvobodilnega gibanja. Čeprav so imele jugoslovanske kolaborantske sile zelo različne, pogosto nasprotujoče strateške cilje, pa jim je bil skupni cilj boj in uničenje narodnoosvobodilnega gibanja in njegovih oboroženih sil. Da bi uničili partizansko vojsko, so celo sovražne kvislinške sile med sabo sklepale zaveznitva. Ob nemški in italijanski asistenci sta vodstvi ustašev in četnikov dosegli sporazum o skupnem boju proti partizanski vojski. Dejstvo je, da sta na jugoslovanskih tleh med drugo svetovno vojno nastali dve sovražni strani, ki sta si skušali zagotoviti politično prevlado z vojaškim uničenjem nasprotne strani.

5.2. SKLEPNE MISLI

Druga svetovna vojna je imela na tleh Jugoslavije nekatere svojstvene karakteristike. Nacifašistične sile so državo vojaško porazile, jo razkosale na deset administrativnih delov, spodbujale so razvoj kvislinštva in mednacionalnega sovraštva, ki je dobilo razsežnosti genocida. V takšnih zapletenih vojaških in političnih razmerah se je uspešno razvijalo narodnoosvobodilno gibanje, ki se je bojevalo za osvoboditev države in za spremembo predvojnih družbenih odnosov v državi. Zaradi teh ciljev je postalo sovražnik okupatorjev, njihovih sodelavcev in političnih sil z drugačno ideološko usmeritvijo.

Zagotovo je ena najbolj tragičnih epizod druge svetovne vojne v Jugoslaviji izvajanje genocida, pri čemer so prednjačili hrvaški ustaški in srbski četniški nacionalisti. Postavlja se vprašanje, kje so bili vzroki za izvajanje genocida, katerega namen je bil ustvariti etnično čista ozemlja.

Skrajne nacionalistične politično programske zamisli o velikosrbski in velikohrvaški državi so se pojavile v sredini 19. stoletja. Še bolj kot te zamisli, pa so na razvoj nacionalizma vplivale politične in ekonomske razmere v Kraljevini Jugoslaviji. V državi, ki je temeljila na centralizmu in velikosrbskem hegemonizmu so bile negirane nacionalne pravice jugoslovanskih narodov.

Nasprotniki nacionalnih pravic jugoslovanskih narodov so bili tudi jugoslovanski nacionalisti. Pri posameznih pripadnikih nacionalnosti se je upravičeno povečeval občutek nacionalne ogroženosti, kar je omogočilo nastanek in razvoj nacionalističnih gibanj. Tako so ustaši za svojo genocidno politiko pridobivali pristaše in opravičevali njeno izvajanje s prikazovanjem težavnega in neenakopravnega položaja Hrvatov v Kraljevini Jugoslaviji ter zanj krivili predvsem Srbe. Velikosrbski nacionalisti pa so dokazovali, da srbski narod ni dosegel nacionalne in ekonomske emancipacije in da je žrtev drugih jugoslovanskih narodov, zlasti tistih, ki so prej živeli v Avstro-Ogrski.

Dejstvo je, da so nacifašistični okupatorji spodbujali mednacionalno sovraštvo v Jugoslaviji, ker so v skrajnih nacionalistih videli zaveznike za ohranitev z okupacijo pridobljenega vojaškega in političnega položaja. Brez njihove pomoči maloštevilčno nacionalistično ustaško gibanje ne bi moglo ustanoviti Neodvisne države Hrvaške in se v njej dokopati do oblasti. Brez izdatne podpore okupatorjev bi bil vojaški in politični položaj velikosrbskega četniškega gibanja Draže Mihailovića marginalen.

Jugoslovanske kvislinške sile so formirale oborožene sile, ki so jih samostojno in v sodelovanju z okupatorjevimi uporabljale tudi v boju proti narodnoosvobodilnemu gibanju, s ciljem, da ga uničijo. Za doseg tega cilja je prišlo, tudi zaradi zahtev okupatorjev, do vojaškega sodelovanja med sovražnimi hrvaškimi ustaši in srbskimi četniki. Na precejšnjem delu jugoslovanskega vojskovališča je poleg osvobodilne vojne potekala tudi državljanska vojna. Vodstvo zmagovitega narodnoosvobodilnega gibanja, ki je po vojaški zmagi prevzelo politično oblast v osvobojeni državi, je iz političnih razlogov negiralo obstoj državljanske vojne. Govorili so le o tako imenovani bratomorni vojni, ki pa je ni mogoče najti v nobeni strokovni klasifikaciji vojn.

Čemu je pomembna obravnava genocida med jugoslovanskimi narodi v času druge svetovne vojne? Poznavanje te problematike je pomembno za razumevanje družbenih in političnih vzrokov za razpad povojne Jugoslavije in za razumevanje vzrokov in značilnosti vojn, ki so razklenile državne vezi med jugoslovanskimi narodi v devetdesetih letih 20. stoletja.

Ena od značilnosti politike komunistov, ki so imeli oblast v povojni Jugoslaviji, je bila onemogočanje pojavov nacionalizma, mednacionalnih in medrepubliških nasprotij. Tako imenovano bratstvo in enotnost je politična oblast ohranjala z odločnimi političnimi in tudi s prisilnimi sredstvi. Resni so bili poskusi, da bi prednost pred nacionalnim dobilo tako imenovano jugoslovanstvo. Po smrti zgodovinskih voditeljev so se v prvi polovici osemdesetih let prejšnjega stoletja razgalila ostra mednacionalna in medrepubliška nasprotja. Javni zahtevi srbskih nacionalistov, ki so namesto takratne federalne ureditve zahtevali večjo centralizacijo in poenotenje je sledil Memorandum Srbske akademije znanosti in umetnosti. V njem je bil ponovno obujen, čeprav nekoliko modificiran, nacionalistični velikosrbski program. Z zahtevo, da morajo vsi Srbi živeti v eni državi, je bil napovedan pritisk vsem federalnim enotam, v katerih so živeli ob večinskem tudi srbski prebivalci. Takratna srbska partijska politika je te zamisli sprejela za svoje. V federalnih enotah, ki so se upravičeno čutile ogrožene pred velikosrbskim nacionalizmom, so na volitvah v začetku devetdesetih let postale zmagovite politične sile z nacionalističnimi političnimi programi. Srbski nacionalisti so obujali zgodovinske mite z uporabo značilne ikonografije, v veliki meri tudi četniške. Na Hrvaškem so do Srbov sovražno razpoloženi nacionalisti poveličevali značaj in pomen ustaške države. Temu je sledila kratkotrajna vojna v Sloveniji, po kateri je ta šla na pot popolne samostojnosti. Mnogo bolj dolga in z večjim številom žrtev je bila vojna na Hrvaškem, kjer se je izvajal tudi genocid upornih Srbov nad Hrvati in ob koncu vojne tudi Hrvatov nad Srbi. Še večjo tragedijo genocida pa so doživeli muslimanski prebivalci v vojni v Bosni in Hercegovini. Srbski nacionalisti so nad njimi izvajali etnično čiščenje na praktično identičnem ozemlju kot v drugi svetovni vojni. Muslimani so bili v manjši meri tudi žrtve genocida upornih hrvaških nacionalistov. Del hrvaških nacionalistov je skušal z vojno v Bosni in Hercegovini ustvariti tako imenovano Veliko Hrvaško.

V vojnah, po katerih je razpadla jugoslovanska državna skupnost, se je pokazalo, da so ponovno oživali v drugi svetovni vojni poraženi nacionalistični politični programi. Novi protagonisti, zlasti velikosrbski in velikohrvaški nacionalisti, so njihovo realizacijo poskušali uresničiti tudi z izvajanjem genocida nad civilnim prebivalstvom druge, »sovražne« narodnosti.

6. VIRI

Samostojne publikacije:

- Ahačič, Draga (1992), Osvobodilna ali državljanska vojna. Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Basta, Milan (1971). Agonija i slom Nezavisne države Hrvatske. Rad, Beograd.
- Bilandžić, Dušan (1980), Zgodovina socialistične federativne Jugoslavije. Školska knjiga, Zagreb.
- Boban, Ljubo (1989), Kontraverze iz povjesti Jugoslavije 2. Školska knjiga - Stvarnost, Zagreb.
- Boban, Ljubo (1990), Kontraverze iz povjesti Jugoslavije 3. Školska knjiga - Stvarnost, Zagreb.
- Čuček, Janez in drugi (1981), Stoletje svetovnih vojn. ČGP Delo, Ljubljana.
- Čulinović, Ferdo (1961): Jugoslavija između dva rata. Izdavački zavod JAZU, Zagreb.
- Čulinović, Ferdo (1970), Okupatorska podjela Jugoslavije. Vojno - izdavački zavod, Beograd.
- Dželebžić, Milovan (1988), Četnici, kontrarevolucija i nacionalna izdaja. NC, Beograd.
- Ferenc, Tone (1967), Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945. Založba Obzorja, Maribor.
- Ferenc, Tone (1987), Fašisti brez krinke, Dokumenti 1941-1942. Založba Obzorja, Maribor.
- Ferenc, Tone (1991), Ljudska oblast na Slovenskem, 1941-1945. Mladika, Ljubljana.
- Filipič, France (1994), Ob razpotjih zgodovine (Izbrane razprave). Obzorja, Maribor.
- Dedijer, Vladimir (1983), Sarajevo 1914. DZS, Ljubljana.
- Dedijer, Vladimir (1987), Vatikan i Jasenovac. Rad, Beograd.
- Dedijer, Vladimir, Miletić, Antun (1991), Genocid nad Muslimani 1941-1945. Svjetlost, Sarajevo.

- Duraković, Nijaz (1994), Prekletstvo Muslimanov. Esperint, Sarajevo.
- Čekić, Smail (1996), Genocid nad Bošnjacima u drugom svetskom ratu. ALDEN PRINT, Sarajevo.
- Hoolbroke, Richard (1998), Završiti rad. Šahin Pašić, Sarajevo.
- Grafenauer, Bogo (1987), Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj. Slovenska matica, Ljubljana.
- Janković, Dragoslav (1973), Srbija i jugoslovansko pitanje 1914-1915. Rad, Beograd.
- Jelić, Butić, Fikreta (1977), Ustaši i Nezavisna država Hrvatska 1941-1945. Liber, Zagreb.
- Jelić, Butić, Fikreta (1986), Četnici u Hrvatskoj: 1941-1945. Globus, Zagreb.
- Jovanović, Jovan (1979), Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca. ČPG Delo, Ljubljana.
- Karchmar, Lucien (1987), Draža Mihailović and the Rise of the Cetnik Movement 1941-1942. Garland Publishing, London.
- Klanjšček, Zdravko, (1976) Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem: 1941-1945. Partizanska knjiga, Ljubljana.
- Krizman, Bogdan (1983), Ustaše i Treći Rajh (I). Globus, Zagreb.
- Latas, Branko, Đelebdžić, Milovan (1979), Četnički pokret Draže Mihailovića 1941 – 1945. Beogradski izdavačko–grafički zavod, Beograd.
- Lindsay, Franklin (1998), Ognji v noči. Dan, Ljubljana.
- Marjanović, Jovan (1979) Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca. Globus, Zagreb.
- Matković, Hrvoje (1994), Povijest Nezavisne države Hrvatske, P.I.P. Pavičić, Zagreb.
- Matković, Hrvoje (1998), Povijest Jugoslavije, P.I.P. Pavičić, Zagreb.
- Minić, Miloš (1982) Četnici in njihova uloga u vreme NOR -a 1941-1945. Nolit, Beograd.
- Mikelin, Miloš (1981), Pekel 1941. Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Morača, Pero (1975), NOB Jugoslavije 1941-1945. Radnička štampa, Beograd.
- Nešović, Slobodan (1973), Prvo in drugo zasedanje AVNOJ. Komunist, Ljubljana.

- Nešović, Slobodan (1973), Temelji nove Jugoslavije. Politika, Beograd.
- Osolnik, Bogdan (1998), O koreninah slovenske državnosti. Dolenjska založba, Novo mesto.
- Petranović, Branko (1976), AVNOJ - Revolucionarna smena vlasti, 1942-1945. Nolit, Beograd.
- Petranović, Branko (1989), Istorija Jugoslavije 1918-1988. Nolit, Beograd.
- Petranović, Branko, Čedomir, Štrbac (1977), Istorija socialističke Jugoslavije. Radnička štampa, Beograd.
- Petranović, Branko (1983), Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945). Rad, Beograd.
- Petranović, Branko, Momčilo, Zečević (1985), Jugoslavija 1918-1984. Rad, Beograd.
- Pirjevec, Jože (1995), Jugoslavija, nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije. Založba Lipa, Koper.
- Pleterski, Janko (1976), Prvo opredeljenje Slovenaca za Jugoslaviju. Nolit, Beograd.
- Pleterski, Janko (1986), Narodi, Jugoslavija, revolucija. DZS, Ljubljana.
- Pleterski, Janko, Božič, Branko (1975), Politična in socialna zgodovina Jugoslavije. Založba Obzorja, Maribor.
- Prunk, Janko (1986), Slovenski narodni programi. Društvo 2000, Ljubljana.
- Prunk, Janko (1998), Kratka zgodovina Slovenije. Založba Grad, Ljubljana.
- Purivatra, Atif (1977), Jugoslovska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine SHS. Svjetlost, Sarajevo.
- Redžić, Enver (1998), Bosna i Hercegovina u drugom svetskom ratu. Grafičko – izdavačka kuća d.d., Sarajevo.
- Strugar, Vlado (1980), Jugoslavija 1941-1945. Partizanska knjiga, Ljubljana.
- Strugar, Vlado (1967), Osvobodilna vojna v Jugoslaviji. Borec, Ljubljana.
- Taškovski, Dragan (1968), Rojstvo makedonskega naroda. DZS, Ljubljana.
- Tomac, Petar (1973), Prvi svetski rat 1914-1918. Vojnoizdavački zavod Beograd.
- Tomasevich, Jozo (1979), Četnici u drugom svjetskom ratu: 1941-1945. Liber, Zagreb.
- Turk, Ernest (1978), Dobrovoljci proti Avstro-Ogrski. Borec, Ljubljana.

- Valentić, Mirko (1991), Izvori velikosrpske agresije. Zagreb.
- Weber, Tomaž, Novak, Drago (1996), 20. stoletje v zgodovinskih virih, besedi in slikah. DZS, Ljubljana.
- Zwiter, Fran (1962), Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji. Slovenska matica, Ljubljana.
- Zimmermann, Warren (1998), Izvor pogube. Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Živković, Dušan (2000), Kontraverze četničke organizacije Dragoljuba – Draže Mihailovića. Stručna knjiga, Beograd.

Enciklopedije:

- (1970) Vojna enciklopedija 1. Vojnoizdavački zavod, Beograd.
- (1972) Vojna enciklopedija 3. Vojnoizdavački zavod, Beograd.
- (1972) Vojna enciklopedija 4. Vojnoizdavački zavod, Beograd.
- (1973) Vojna enciklopedija 5. Vojnoizdavački zavod, Beograd.
- (1975) Vojna enciklopedija 9. Vojnoizdavački zavod, Beograd.
- (1975) Vojna enciklopedija 10. Vojnoizdavački zavod, Beograd.

Dokumenti:

- (1950) Službeni vesnik Prezidijuma narodne skupštine FNRJ br.2/1950, Beograd.
- (1941) Zakoni zakonske odredbe i naredbe od I-V. Knjižare st. Kugli, Zagreb.